

УБИСТВО
ТРЕБИЊСКОГ ФОТОГРАФА

ДРАГАН Р. КОВАЧ

УБИСТВО
ТРЕБИЊСКОГ
ФОТОГРАФА

2022.

Мојим синовима
Данилу и Марку

Захваљујем се г. Љубиши Анђелићу и г. Јову Кукурићу,
који су са мном несебично подијелили своја сјећања.

За пријатељску подршку благодарим г. Раду С. Петровићу.

I
ДИО

I

**МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСАВИЈЕ**

*Одељење за средњу наставау
С. Н. Бр. 4505
Београд, 25. децембра 1934. г.*

*КРАЉЕВСКОЈ БАНОВСКОЈ УПРАВИ
Просветно одељење*

Ц Е Т И Њ Е

Краљевски намесници, указом својим СНБр. 4505 од 25. децембра 1934. године, а на основи § 103, 254. и 346. Закона о чиновницима у вези са § 62, тачка 25. Финансијској закона 1932/33. године, унапредили су: у VII положајну групу Милиграјовић Јована, професора Трговачке школе у Требињу, чиновника VIII положајне групе.

О овоме се извештаваће ради знања и извршења.

*По наређењу
Начелника Одељења за средњу наставау
инспектор, П. Зарић, с.р.*

КРАЉЕВСКА БАНОВСКА УПРАВА
ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ

III Br. 143

Цетиње, 16. јануара 1935. г.

ДИРЕКТОРУ ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ
ТРЕБИЊЕ

Доставља Вам се предње, ради знања и даље надлежности.

По наредби Бана
заступа начелника,
Иван Лекић, с.р

II

Веселин Бокоњић је био лијепо грађен момчић, висине и развијености примјерених његовом 1919. годишту. Похађао је први разред Реалне гимназије у Требињу. Носио је бијелу кошуљу и обавезни тамни џемпер са „V“ изрезом, а посједовао их је неколико. Лице, дугачко и троугласто, с времена на вријеме је бријао очевом бритвом, пазећи да не посијече неки од три младежа на десном образу. Имао је смеђу, природно валовиту косу коју је чешљао позади. Сви су га звали надимком – Весо, а у граду је био познат и као син фотографа Душана Бокоњића. Живио је са оцем и млађом сестром Веселинком у породичној кући у Доњим Полицама, јер му је мајка Даринка умрла док је још био на почетку основне школе.

Негдје око подне, послјије завршетка наставе и обавезног круга кроз град, упутио се кући. Када је пролазио испред Хотела „Радић“ и Вилсонове баште коју су Требињци одавно прозвали баштом „Под платанима“, неко га је гласно зовнуо. Доље, поред Његошевог споменика, угледао је другара Рудолфа Наглића како му маше. Иако је био старији од Веселина четири године, због заједничке љубави према фотографији, Руди се није устручавао да с њим стане и поразговара.

Састали су се одмах иза споменика, тако да им је био видљив натпис на полеђини постамента који је дародавац Јован Дучић дао да се уклеше прошле године, послјије постављања:

Мом милом Требињу, 1934.

Рудолф је иначе би син хотелијера Антона Наглића и од осталих требињских момака је одударао модерном и скупом гардеробом. Већ је имао неколико одијела, а почетком тога љета се дичио сунчаним наочарима са металним златножутим оквиром, купљеним у Дубровнику. Спадао је у оне типове момака чији је лик био у једном знаку – ситно коврцавој црној коси.

– Весо, имам интересантну вијест! – загонетно је започео разговор.

– Добру или лошу?

– Ма, одличну!

– Казуј, Руди! – није издржао син фотографа Бокоњића.

– Замисли, јутрос су звали тату из Дубровника, да резервишу читав хотел почетком идућег мјесеца...

– Ко је звао? – са нестрпљењем је упитао Весо.

– Вођа филмске екипа познате њемачке продуцентске куће *UFA!* Желе неке сцене филма *Цицианин барон* да сниме управо овдје код нас, у Требињу! – живо је објаснио Рудолф.

– Руди, то је... то је... просто не могу да вјерујем! Имаћемо ријетку прилику да уживо гледамо снимање правог играног филма! – био је одушевљен Весо.

– Тако је, а уз мало среће моћи ћеш да снимаш изблиза чувену филмску звијезду Адолфа Волбрика – понтирао је момак са наочарима.

– Ууу, човјече, ко се томе могао надати!? Баш ти хвала што си ме обавијестио!

– Знао сам да ћеш се обрадовати. Него, због мога тате и посла, молим те да то за сада никоме не говориш! Важи?

– Ма, ћутаћу као заливен! Ником ни ријечи! – ус-

трептало је одговорио Весо, а онда враголасто направио гримасу:

– Осим Данилу Сикимићу и Неђу Тадићу!?

– Добро, али само њима двојици, они су наша фотографска екипа!

***

На платоу, преко пута велике Бабића куће, направљене 1901. године, налазила се фотографска радња Јураја Кежића. На великој плавој табли изнад улазних врата писало је бијелим латиничним словима:

Foto-umjetnički atelje – Zavod za povećanje slika

JURAJ KEŽIĆ

Trebinje

Јурај је био млитав тридесетогодишњак, родом из села Пасачина код Опузена. Већ шест година живио је у браку са женом Анком, без потомства. Имао је пуно, али ћосаво лице нездраве боје, мада је, с обзиром на године, у очи прво падала његова фризура – од раздјелка који је правио потпуно ниско, изнад самог лијевог уха, зализивао је дугачке ријетке праменове смеђожуте косе преко читавог тјемена, прикривајући већ одмаклу ћелавост. Вјечито је био у неком од својих дворедних одијела са бијелом кошуљом, а умјетничку црту своје професије наглашавао је једном од двије обавезне тамноцрвене лептир машине – оном са бијелим туфницама и без њих. Ипак, и поред неугледне спољашњости, радило се о врло темпераментној и на моменте експлозивној особи, која је навикла да живи и понаша се по

крутим правилима, тако да је више подсјећао на издрилованог подофицира, него на умјетника, како се радо представљао. Хрватски национализам је просто избијао из њега и у свакој прилици је истицао потлаченост Хрвата у Краљевини. Иако се својски трудио, није могао да пригуши своје одушевљење прошлогодишњим атентатом на краља Александра у Марсеју.

Радња је била типа дограђене бараке, а састојала се од једне велике просторије коју је раскројена црна завјеса половила на два дијела. У првом, одмах до улазних врата, налазио се сто, у ствари високи пулт прекривен стаклом, испод кога су се видјеле црно-бијеле фотографије различитог формата, који је муштерија требало да изабере. Десно је био кауч и двије полуфотеље, гдје је Јурај смјештао пријатеље који су долазили у радњу током читавог дана, на „чашицу разговора“. Махом се радило о суграђанима Хрватима, међу којима је најчешћи био апотекарски помоћник Ђорђо Стринчић, човјек злог погледа и непријатног изгледа, са ружним лицем „украшеним“ брковима као у њемачког канцелара Хитлера, кога је често спомињао. Уз то и хром на лијеву ногу, па је видно шепао клатећи се у ходу. Знало се десити да га неко од обијесних малих суграђана и гласно прозове;

– Ћопави! – и нестане иза угла прије него буде примијећен.

Зидови читавог тог дијела атељеа, како је Јурај волио да назива своју радњу, били су прекривени урамљеним фотографијама Загреб: Јелачић плаца, Илице, Градске каване, жељезничке станице... и мотивима са мора. Увећана фотографија фудбалера ХШК-а, Хрватског шпортског клуба, убједљиво је доминирала читавом простори-

јом. Играчи су снимљени у два реда, шесторица који загрљени стоје и петорица у клечећем положају, са лоптом испред центарфора. Голман, са качкетом на глави и у дресу са рол-крагном, те рукавицама на рукама, био је најуочљивији. Свих једанаесторица су дјеловали нестрпљиво и са ужареним погледима обећавали побједу.

У другој просторији, у коју се улазило кроз ону раскројену црну завјесу, са стране су се налазиле двије лампе на високим носачима. Њихове сијалице биле су уоквирене црним абажуром у виду кишобрана. Њима је свјетлост усмјеравана према фронталном зиду, који је читав био осликан планинским пејзажом са небеским плаветнилом. Ту је на средини била постављена столица без наслона, а испред ње сталак са фото-апаратом великог формата марке *Poulenc freres*, добитником Велике награде Париза 1900. године. Оквир му је био дрвени, црне боје, а бочне стране од мрке коже набране попут мијеха од хармонике. Преко апарата је пребачено црно платно, којим се мајстор Кежић прекривао по глави када би фотографисао. Двије дрвене кулисе стајале су са стране. Једна са великом изрезаном шупљином у виду срца и цвијетним вијенцем нацртаним око ње, а друга са четвртастим отвором испод кога је латиницом писало: *Uspomena iz vojske*.

Од прије неког времена, фотограф је на испомоћ примио врло лијепог плавог момчића, који је тек био зашао у тринаесту годину живота. Тај дјечак, Перо Николић, син жељезничара, поријеклом из околине Читлука, је био опсједнут фотографијом, али и фудбалом, па су му те двије особине, а свакако и католичко поријекло, обезбиједиле наклоност врло пробирљивог и хировитог мајстора Кежића.

У атељеу, Јурај није израђивао фотографије, то је радио у стану, гдје је пространи шпајз претворио у zgodну лабораторију. Када је у питању било увећавање слика, тај посао је обављао у сарадњи са студијом „*Jelaska*“ из Дубровника, гдје је једном мјесечно одлазио. Послије смрти старог и уважаваног Антонија Јеласке, посао је успјешно преузео његов зет Карл Вебер.

Иначе, мајстор Јурај је ван атељеа радио са малим апаратом у црној кожној футроли најбоље свјетске марке. То је свакако била њемачка *Leica*, звана „лаика“. Што се тиче муштерија, услуге „Фото-умјетничког атељеа“ су користили сви требињски Хрвати, али и дио муслиманског и српског становништва.

Друга фотографска радња налазила се у улици бочно од двоспратног Кебељића здања. Звала се „Фото-Богоњић Д.“ по власнику Душану. То је био висок и пун човјек, четрдесетих година, са дебелим брковима чији су крајеви били уфитиљени према горе, као у великог мостарског пјесника. Имао је смеђу и праву косу која му се ријетко могла видјети. Наиме, његов знак препознавања били су шешири, урађени по моделу познате талијанске марке „борсалино“, са нешто ужим ободом. Иако су били скупи, фотограф их је имао више комада, јер му је близак рођак у Зрењанину држао мануфактуру, из које су ти атрактивни дијелови мушке гардеробе доспијевали и до чувених дућана у Балканској улици у Београду. У топлије дане, Душан је ишао у одијелу упареним са шеширом, а у другом дијелу године, додавао је и дугачки кишни мантил, увијек у моди.

Радња „Фото-Богоњић Д.“ је у просторном смислу била много раскошнија од поменутог атељеа у комшилуку. То се могло закључити већ по улазним вратима,

остакљеним бордо и жутиим коцкама. Кроз њих се улазило у пространи хол који је богатом тамноцрвеном завјесом био одвојен од десне просторије за сликавање. На њеном фронталном зиду налазила се велика тапета са осликаним мраморним стубовима у грчком стилу и букетима црвених и бијелих ружа између њих. На средини просторије је стајао стилски бијели комплет од три тапациране столице високог наслона са нешто мањим, али вишим столом, који се по потреби могао употребити и као згодан сталак – чак су на њему, поносни родитељи између себе могли придржавати и малог сина (па и кћерку) у лијепој породичној пози. Средином просторије доминирао је сталак са фото-апаратом великог формата, марке *Kodak Pocket N1*, сличан ономе мајстора Кежића, само што му је оквир био од сјајног махагонија, а „хармоника“ од fine тамножуте коже. Ту је било и црно платно за покривање главе. Склоњени у углове, налазили су се држачи са расвјетом, као и кулисе. Онај натпис, *Успомена из војске*, био је исписан ћириличним краснописом.

Са супротне стране хола, смјештен је технички дио радње са дугачким пултом на коме су били формати фотографија, свеска и неколико оловака. Потпуно десно, налазио се велики прозор кроз који је свјетлост падала на столић са „мат-стаклом“, које се користило за ретуширање негатива. Тај поступак је био врло цијењен, јер се њиме уљепшавала фотографија, али је захтијевао велику концентрацију и прецизност. Радило се графитном оловком, а најчувени ретушери су били глумонијем мајстори у једном атељеу у Сарајеву, јер их због урођене мане ништа није могло узнемирити!

Иза пулта, окренут зиду, стајао је канцеларијски сто

са доста прибора за писање и фотографских ситница. Високо на том зиду, висила је велика урамљена фотографија младића, у црногорској народној ношњи са капом „завратом“, а испод више слика мајстора Душана и његове породице. Изнад самог стола, на истом зиду, причвршћена је троугласта шпер плоча, чији облик су пратиле и налијепљене комерцијалне фотографије холивудских глумица. У самом углу до прозора, налазила се велика дрвена полица у чијим рафовима су били сјештени уредно обиљежени филмови, а на њој прецизна вага, идентична оној у градској апотеци. На њој је мајстор Душан тачно у грам вагао количине развијача и фиксира. Лијево од пулта, преко пута прозора, блањаним даскама је одвојена мала просторија, у којој је била смјештена фотографска лабораторија. И на њеном зиду налазиле су слике које је урадио власник радње, осим једне чије се поријекло није знало. Био је то акт младе голе жене снимљене са бока, док чучи извијеног врата, са косом која се слива према земљи, заклањајући јој лице. На вјечито питање пријатеља, али и слободнијих муштерија, да ли је он фотографисао ту згодну жену, мајстор Душан никада није одговарао – само би се загонетно осмјехнуо.

Када је познати колега из Сарајева, Валтер Тауш, пролазио кроз Требиње и свратио у оба атељеа, био је задивљен Душановом фотографијом средовјечног сељака и његове жене, док у грчевитом заносу ору њиву у Поповом пољу, послуже повлачења поводња. Мајсторски је „ухватио“ сву снагу којом су запели и волови и човек за ралом. А слику вриједне и отресите Јеле Борковић из Врпоља, са снопом жита у наручју, чак је и фотографисао!

Мајстор Душан је интимно био велики противник југословенства, а самим тим и династије Карађорђевић, коју је због примања поражених Хрвата у минулом рату, под своје окриље, отворено презирао. Волио је да цитира познате народне узречице, а ниједну политичку расправу није завршавао без упозоравајуће сентенце: „Оним народима који из историје ништа не науче, историја се понавља!“.

И он је за снимања вани користио фото-апарат фирме *Leica*. Код њега су као муштерије свраћали Срби, и понеко од муслимана, а од Хрвата – баш нико.

III

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

DRŽAVNA TRGOVAČKA ŠKOLA

Pov. Br. 58

Trebinje, 25. aprila 1935. g.

Gospodinu

Milidragoviću Jovanu, profesoru

Trebinje

Saznao sam sa pouzdane strane da ste Vi i pored moje prošlogodišnje zabrane pozivali kući neke naše učenice da Vam pomažu u izvesnim kućnom poslovima i da Vas ponekad i nešto poslušaju.

Kako se to u našem gradu veoma rđavo tretira, molim da mi pismeno odgovorite (do 26. aprila o. g. do 16 časova) ukoliko je istinita ova dostava i jeste li Vi zaista učenice u stan pozivali?

Direktor
Žarko Stanarević s.r.

IV

Уском улицом која вијуга кроз насеље Крш, једно поред другог ишло је двоје људи. Младић и дјевојка. Живо су разговарали гестикулирајући рукама. Она, буцмаста враголанка, црне, кратке, мало валовите косе, а он, љепотан са брчићима, и као гар тамном гривом, подијељеном на средини, тако да су му праменови падали према очима. Она је била у дугој розој хаљини са израженим струком и наборима око рукава, он у јахаћим сивим панталонама, бијелој кошуљи и тамноплавом уском мундиру. Обоје су, и теном и гардеробом, одударали од околног народа, који их је, тискајући се у гомили, заинтересовано посматрао. Пар се одједном драматично зауставио, унијели су се једно другом у лице са фаталним погледима у очима, а онда су се грчевито загрлили, спојивши усне у страствен пољубац.

– Рез! Стоп! За данас је доста! – узвикнуо је средовјечни мушкарац риђе браде, са качкетом и лулом у устима. – Сутра настављамо!

– Браво! Аферим! – одјекнуло је из масе народа.

– Богами ће јој га овај вечерас ставит! Шта ти мислиш, Ибро? – упитао је градски чистач Илија свог колегу.

– Алаха ми, неће! Ставља јој га капетан Константиновић. Швабица је потпуно попиздила за њим! Ено јој прилази. Види га што се курчи!

Камерман је склопио постоље и сунцобран, па се многобројна филмска екипа ужурбано упутила према хотелу, а окупљени народ је полако почео да се разилази,

коментаришући сцене снимљене тога дана. Наиме, њемачка филмска екипа из продукцијске куће *UFA* је са два аутобуса и једним луксузним „опелом“ пристигла почетком јула из Дубровника, како би у амбијенту требињског Крша, који је био као поручен за сценарио филма *Zigeuner-baron* или *Цијанин-барон*, снимила теренске сцене. Народ је добио ненадани љетњи поклон, да уживо може пратити снимање правог филма, а многи Требињци су не само учествовали у раду као костимирани статисти већ су добијали и добру дневницу.

Доктор Леви је као и претходних дана, од када је снимање почело, сједио испред ресторације на почетку корза. То је био репрезентативни угоститељски објекат у граду. Изнад улазних врата висила је велика табла са насликаном богатом трпезом и пићем, а назив „Спасо Анђелић и комп.“ је био исписан у луку око слике. Испред локала се налазила велика платнена тенда, која се по потреби могла извлачити и увлачити, а унутрашњост је располагала са инвентаром који није заостајао ни за ресторацијама у Београду. Газда Спасо је први набавио касу, са бочном ручком за окретање, која је уз чангртави звук избацивала рачун за муштрију! Ту је као посебан куриозитет био и електрични билијар поручен, заједно са касом, директно из Беча, а радио-апарат марке *Filips*, са великим зеленим оком у горњем десном углу, могао се преко разгласа слушати и испред објекта. Нормално, уз надокнаду од једног динара.

И доктора Левија су филмације ангажовале да за лијеп хонорар буде присутан приликом снимања на терену. Осим тога, доктор је добро говорио њемачки, па је друштво једног интелектуалца какав је он био, јако им-

поновало режисеру Карлу Хартлу, кога су неуротични сарадници и уображени глумци јако нервирани. И овог пута, послије завршетка пријеподневног рада, Нијемац је дошао до љекара и сјео за његов сто

– Поштовани докторе, размишљао сам о затрпаном каналу око зидина старог града, о коме сте ми јуче причали... о хенд...

– Хендеку, ха, ха, ха... хендеку, маестро!

– Знам, уважени докторе, да сте били јако професионално фрустрирани тим каналом као могућим извором инфективних болести, међутим, немојте се љути-ти на мене, тај јарак, или како га већ зовете хен...

– Хендек!

– Тај хен... дек... је својеврсна атракција. Требиње је лијеп град са утицајем медитерана, овамо ће кад-тад да похрле туристи из бијелог свијета, а тај хендек би био прави мамац за њих. Ја и Ви то нећемо дочекати, али будите сигурни да ће га неки људи некада поново откопати.

– Не кажем да би то била лоша идеја са комерцијалног аспекта, поштовани маестро, али би се морале изнаћи техничке могућности да вода стално циркулише, или, да се канал уреди, и као сјећање на минуле дане остане, али без воде – стално сув!?

– Сјајна замисао! Браво, докторе! Да нисам презаузет, направио бих документарца о хендеку! Уосталом, сигуран сам да ће Требиње, са својим природним љепотама, климом и архитектуром, у будућности поста-ти права Мека за филмске раднике. Ево, као да гледам, на овој пијаци ће неке моје будуће колеге некада снимати филм! Било би лијепо да бар један режисер буде Требињац, или бар Билећанин! А сигуран сам да ће се и

испред неке од капија у старом дијелу града туристи утркивати да се фотографишу! Живјели докторе!

– Живјели, маестро!

– Него, докторе, овако хладно пиво, у сред љета, ни сам пио ни у Минхену. Чиме га хладе, забога! – чудно се режисер.

– Ха, ха, ха... сад ћемо сазнати из прве руке... Газда Спасо, газда Спасо! – позвао је лекар власника ресторације, који се врло брзо појавио на вратима.

Радило се о стаменом четрдесетогодишњаку средње висине, са израженим челом и јагодичним костима, те снажном доњим вилицом. Био је обучен у свијетло одијело уз прслук различитог дизајна и са обавезним љетним шеширом. Добро је говорио њемачки језик.

– Господине докторе, изволите!

– Газда Спасо, наш је режисер очаран свјежином Твога пива. Баш га интересује како га, по овој врућини, успијеваш расхладити?

– Господине Леви, најбоље да се лично увјерите. Да уђемо унутра!?... Кад се вратите вани, ја плаћам нову туру! – био је галантан власник ресторације.

– О, хвала лијепо – узвратили су углас новопечени пријатељи и устали са столица.

Спасо је прошао иза шанка и вјешто подигао један дио плоче, испод које се указала пространа комора обложена бијелим лимом. У њој је спирално била савијена дугачка оловна цијев, прикључена на издигнуто трешњево буре са пивом. Та цијев је била са свих страна затрпана великим комадима леда. Одатле би се посебном славином пиво точило у криглу.

– Невјероватно! – био је задивљен филмација. – Али откуда вам лед у ово доба године?

– Поштовани маестро, горе у планини изнад Зубаца, има доста вртача у којима се лед не топи ни за вријеме љета. Сељанке га још у току ноћи покупе у вреће и раном зором са натовареним коњима освану пред мојом ресторацијом – поносно је објаснио газда Спасо. – А сада, ја частим!

– Хвала, газда Спасо! – узвратили су љекар и режисер и поново заузели иста мјеста за столом. Ускоро су били послужени од стране самог власника.

– Хвала на пажњи, газда Спасо! Лично нас служите.

– Да, задовољство ми је! Па, ви нисте обични гости! Можда господин режисер кад буде снимао Требиње, обрати пажњу и на моју ресторацију – намигнуо је предузимљиви угоститељ, на шта су се муштерије слатко насмијале климајући главом у знак одобравања.

– Маестро, морам Вам рећи да је газда Спасо служио чак и једну крунисану главу, и то баш овдје до канделабра – показао је доктор Леви у правцу улице Краља Петра Карађорђевића.

– Молим? – одговорио је зачуђени режисер.

– Па, ето... јесте... – започео је околишећи газда Спасо – Преклани, баш у ово доба, негдје иза подне, сједио сам у ресторацији и читао новине. Скоро и да није било никог од гостију, када се вани зачуо звук више аутомобила. Изненађен, погледао сам кроз прозор и видио како се испред заустављају три луксузне лимузине. Средња је била кабриолет „линколн“ свијетлосмеђе боје, а испред и иза њега два црна „шевролета“ са кровом. Из првог аута спретно је искочио наочит капетан, гардиста, и ушао у локал. Пошао сам му у сусрет:

– Добар дан, господине капетане! Изволите! – понудио сам му услугу.

– Хвала!... Видите... У средњем ауту је краљица Марија и њена три сина...

– Краљица Марија, Карађорђевић!? – изненађено сам узвикнуо. – Погледао сам поново кроз прозор и у кабриолету, не на мјесту сувозача већ баш за воланом, видио zgodну жену тридесетих година у лакој бијелој блузи и кафеним панталонама, сличним јахаћим. Њено лијепо овално лице било је убрађено свиленом смеђом марамом. Баш као и код наших сељанки! Позади су сједила три дјечака са лаким качкетима, обучени у бијеле шорцеве и плаве мајице.

– Да, наша краљица. Њено височанство, краљица Марија Карађорђевић, са синовима, принчевима: Петром, Томиславом и Андрејем! – скоро да је капетан салутирао.

– Овај... па изволите, да спојимо столове или... – предложио сам ја.

– Не, не, господине, молим Вас да у кабриолет однесете хладне воћне сокове, али фабричког паковања, не домаће! – био је изричит капетан.

– Да, да, свакако – прозборио сам ја и почео да дозивам келнера Милована који се срећом одмах ту створио...

– Човјече, послали сте обичног келнера да послужи краљицу? – изненадио се режисер, док се доктор Леви смјешкао.

– Ма, не, маестро, Милован је само у присуству мајора отчепио бочице од оранцаде и ставио их на тацну, а ја сам лично изнио сокове и све их послужио. Они су узели и захвалили се, а капетан ми је дао знак да се с њим удаљим. Скупа смо ушли у ресторацију, када ме упитао колико је дужан.

– А, не... ништа... задовољство ми је да... – почео сам ја.

– Не, господине, не долази у обзир! Журимо у Милочер, молим Вас реците колико кошта ваша услуга? Њено височанство инсистира да рачуне подмирује сама... – И шта сам могао, рекао сам цијену, а капетан је платио... и преплатио. Краљица је честила мене, а не ја њу! Ха, ха, ха...

– Ха, ха, ха... Сјајан доживљај, господине Спасо! Прави кратки филм! – узвратио је одушевљени Нијемац, а власник ресторације се задовољно поклонио и удаљио.

– Добар вам овај угоститељ, докторе!... Него, гдје оно стадосмо са причом?

– Код хендека! – подсјетио је доктор Леви режисера.

– Да, да... хендек и зидине су старине из турског вакта. Ја ипак желим да причамо и о садашњости! Наиме, нешто ме копка од доласка у овај град!... Да ли познајете господина Јована Дучића, пјесника, сада дипломату у Италији, у Риму?

– Како да не! Задњи пут сам га видио прошле године, у мају, када је у присуству краљевског изасланика открио споменик Његошу – његов поклон, како воли да каже: „Свом милом Требињу”. Ено споменика!

– Да, да... Споменик је изванредно успио, лијепо фигура доље на крају кафанске баште, а преко пута парка...

– И парк је дјело господина Дучића, поштовани маестро, направљен је према његовим цртежима. Он је поклонио граду она два камена лава на улазу у парк и статуу бога љубави Плакира, у фонтани. Ријетке биљке, засађене у парку, слао је из бијелог свијета, са својих путовања... Увелико се прича да пјесник има намјеру

да у парку направи тзв. „Алеју великана“, гдје би поред Његоша своје споменике добили и Вук Стефановић Карацић, отац наше писмености, Доситеј Обрадовић, велики српски просвјетитељ и тако редом...

– До споменика самом Дучићу, тј. самом себи! Ха, ха, ха...

– Ха, ха, ха... Када је за ту Дучићеву идеју чуо његов хрватски колега Густав Крклец, шеретски је изјавио: „То Дука тренира бронзани ход!“, ха, ха, ха...

– Ха, ха, ха... Него докторе, шалу на страну, пјесник је толико тога поклонио, а нема ни кућерка у овом граду. Кад дође, кажу да спава у хотелу. Хеј! Гдје то има!?...

– Јесте, потпуно сте у праву, маестро, ријетко долази, а кад се све узме у обзир, врло кратко је и живио овдје. Међутим, неизљечиво је опсједнут љепотом родног града. Лани, у мају, су га питали – што не купи себи неку кућицу да, ето, има... кад дође...

– И... шта је одговорио? Баш ме занима? – био је радознао режисер.

– Ма нашалио се: „Шта ће ми кућа, када ћу некада у овом граду имати своју улицу!?“... ха, ха, ха... – поентирао је Дучићевом репликом доктор Леви.

– Ха, ха, ха... Докторе! Ма, пјесник се није шалио! Ево, овај корзо ће сигурно носити његово име! Можда и филм некада сниме о њему? Ја бих, да сам Србин. Човјек има праву филмску биографију... а чуо сам и о његовим интернационалним успјесима код дама, ха, ха, ха...

– Ха, ха, ха...

– Од када сте Ви у овом граду, докторе? – упитао је Нијемац.

– Ух, од 1898. године – одговорио је лекар.

– Пуних 35 година! И Ви ћете имати своју улицу, докторе! Истина нешто мању, негдје у близини болнице... ха, ха, ха... – пола у шали, а пола у збиљи, закључио је филмација.

Разговор двојице интелектуалаца за тренутак је прекинуо стамени бркајлија у одијелу и са шеширом на глави, који је изашао из сусједне трговачке радње. О рамену је носио апарат за сликавање у кожној тамносмеђој футроли:

– Поштовање, докторе, како сте данас?

– О, господине Бокоњићу, хвала на питању! Па, може се... А како сте Ви?

– Добро сам, хвала Богу! Идем кући, Веселин и Веселинка ме сигурно већ чекају... Видим да сте у отменом друштву, докторе!...

– Да, свакако... извините, господине Бокоњићу, да Вас упознам са режисером Карлом Хартлом... – понудио се доктор.

Послије руковања са филмацијом, фотограф као да се нечега сјетио, па је скинуо апарат са рамена и откопчавајући футролу објаснио:

– Сликаћу Вас, да имате за успомену! А баш и сједите за омиљеним столом нашег пјесника! Кад је овдје боравио прошле године, није било Требињца кога нисам сликао с њим. Богами се и зарадило, ха, ха, ха, ха! А тражили су му и аутограме! – са задовољством се присјетио фотограф.

– Хвала, господине Бокоњићу! Видјећемо се још! – последије позирања је био љубазан доктор Леви.

Режисер је искапио криглу пива која је стајала испред њега, обрисао пјену са уста надланицом и обратио се лекару:

– Ваш локални фотограф?

– Да! Душан Бокоњић, добар човјек. Рано је остао без жене, има сина и кћерку... Живи за њих. Сина је већ добро упутио у посао фотографа. Биће одличан мајстор.

– Рано је остао без жене? Напустила га, погинула?

– Ма, не! – Рудолф Леви се намрачио – То је један од мојих већих професионалних пораза... Умрла је... Јадна Даринка!

– Ух, докторе Леви... опростите!

– Ништа...

Неко вријеме су њих двојица сједили без ријечи. Доктор Леви се повукао у се, док је странац почео да пуни лулу дуваном. Кад је завршио и припалио, повукао је дим и прозборио:

– Докторе, опростите на мојој професионалној радозналости, али радо бих чуо ту причу! Осим, ако се не ради о љекарској тајни?

– Ма, није никава тајна... Жена је умрла у тридесетој години... почео се отварати љекар.

– У тридесетој!?

– Да...

– Неизљечива болест? – био је упоран режисер.

– Више задес...

– Ух, шта ли јој се десило, забога?

– Ујед црне удовице, маестро! – још више се смрачио љекар.

– Црна удовица!? Какво опако име. Никада прије нисам чуо за њу! – истински се зачудио Нијемац.

– Да, црна удовица... најцрња! Инсект...

– Инсект! Не знам да је неко у Њемачкој умро од уједа тог инсекта.

– Нисте ни могли чути, маестро, тамо код вас црна

удовица и не живи. Али, у Поповом пољу које се протеже километрима од Требиња према западу, њено је велико обитавалиште... и свакако, Истра у Хрватској – објаснио је доктор Леви.

– Био сам у Истри... у Пули!

– Да... Овако... Латински назив инсекта је *Lathrodectus tredecimgutatus*. Ради се о буби чија женка може имати величину зрна кукуруза, црног је оклопа са тринаест црвених мрља по њему...

– Латински *tredecim* – тринаест! Зато, *tredecimgutatus*?

– Тако је, браво маестро! – био је задовољан режисер-ов саговорник.

– Докторе, наставите молим Вас! – истински заинтересован замолио је Нијемац.

– Већ рекох гдје црна удовица живи, али важно је нагласити да је опасан ујед искључиво женке, која и изгледа како сам описао. Мужјак је неугледан, ситан инсект који последице парења буде поједен.

– Поједен! Невјероватно!... Ооо, па отуда и назив „црна удовица“! – досјетио се докторов пријатељ.

– Тако је, маестро!

– Какав морбидан оргазам! Ха, ха, ха... Наставите, молим Вас!... Конобар, будите љубазни, још двије кригле пива!

– Инсект живи у јаругама у пољу и скоро је непримјетан, па се лако закачи за ногу пролазника. Љети жене имају голе потколџенице, што се десило и покојној Даринки која је била у гостима код неких рођака – појаснио је лекар.

– Осјетила је ујед?

– Да, али није знала о чему се ради. Када су је довели до мене, имала је болове у читавом тијелу, неvjероватне

грчеве мишића, нарочито трбушне мускулатуре, профузно се знојила и грцала од повраћања. Ни сам не знам зашто сам је упитао да ли ју је нешто ујело... добио сам потврдан одговор... а на моје запрепаштење – и њен тачан опис инсекта...

– И!? – скоро је завапио господин Хартл.

– Учинио сам све што је у мојој моћи, прикључио више инфузије и аплицирао лијекове које имамо на располагању, помишљао сам и на транспорт у Дубровник, међутим нагло је окончала живот због парализе дисајне мускулатуре – резигнирано је завршио доктор Леви.

– Катастрофа!

– Да!... Херцеговина, маестро! Прелијепа, али и окрутна земља. Народ вјековима страда, али се диже из пепела. Као она птица, Феникс.

– Хвала Вам, докторе! Баш узбудљива и потресна прича. Него, морам вас прекорити! Дефинитивно немате разлога да осјећате кривњу и да поменути случај сматрате својим професионалним поразом. Тја, све сте учинили! – трудио се филмација да утјеши пријатеља.

– Тачно, али то је пораз медицине, а ја сам њен војник!

– Докторе Леви, ма ви сте херој! – ускликнуо је Нијемац.

Одједном су замукли на неколико тренутака. А онда је лекар живнуо:

– Ено Ваше љепотице, и нашег капетана, маестро...

Доктор Леви је управо видио ону дјевојку, у ствари глумицу, сада са њеном природном плавом косом, која је држала под руку младог и згодног официра. Био је то капетан 29. пјешадијског пука Краљевске војске, Милан Константиновић, родом из Крагујевца. Смијући се

и међусобно шаљиво очијукајући, зашли су за угао хотела, гдје је капетан оставио фијакер са два упрегнута расна коња. Помогао јој је да се попење на сједиште, па и сам сјео до ње. Коњи су зањиштали и кренули касом према пољу.

Жене, које су иза завјеса у главној улици, још од задње филмске клапе, чекале да се заљубљени пар појави, су надобудно коментарисале:

– Јеси ли видила, моја ти, како га она курветина пушта да је држи око паса!

– А само пола сата прије, љубила се са оним Нијемцем, и то у уста!

– Примакни се да ти речем шта причају о Шваби. Кажу да он, божесачувај, не воли жене, него... да опростиш мушкарце! А баш је лијеп!

– Тобе јараби и тобе естагфирулах, па како ће... оно... са мушкарцем!?... Зар море и то бит на бијелом дуњалуку!? Пи, пи пи...

V

ДИРЕКТОРУ ДРЖАВНЕ ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ
Требиње, 26. априла 1935. године

На Ваш акти Пов. Бр. 58 од 25. априла 1935. године, части ми је одговориши.

У овој школској години, ја сам само једном у сџан по-звао ученице Чубриловић Смиљу и Анџић Љејосаву и џо да ми из школе помојну донијети задаћнице са џисменим задацима којих је било џуно. Оне су џом приликом ушле у мој сџан ЗАЈЕДНО и задржале се џаман џолико да би поменути задаћнице оставиле на сџолу. Иначе, као џио Вам је можда и познаџо, ја џлаћам сџарију жену из Крша која ми одржава сџан чистџим и уредним.

Ја заиста нисам знао да је забрањено да ученик по-слуша своја професора за извјесне маленкости, а у школама у којима сам до сада служио чак је и директор знао за неџио неко дијети послаџи својој кући.

Уосџалом, убудуће, ја ћу се по овој сџвари држаџи Вашеј уџуџсџа и ни једној ученика на свом сџану нећу примиџи, ниџи ма заџио џамо послаџи.

Учџив

Јован Милиграјовић, проф.

VI

Тога дана режисер је снимао вањске сцене на брежуљку изнад самог централног дијела града који је у народу називан и Циганским кршем, због неких породица које су имале ромско поријекло.

Послије завршеног посла, доктор Леви је позвао режисера на уобичајено пиво, међутим, овај га је значајно погледао и намигнувши му рекао:

– Поштовани докторе, а што да не, и драги пријатељу Рудолфе, имам за Вас једно изненађење, чиста ексклузива!...

– Ох... О чему се ради? Баш сам радознао! – изненадио се љекар.

– Дозволићете ми да останем тајанствен до доласка у моју хотелску собу – рекао је филмација, видно задовољан реакцијом свог новостеченог пријатеља.

У хотелу „Наглић“, режисер је одсјео, како је и ред, у једином апартману који је газда Антон направио спајањем двије крајње собе на другом спрату, опремивши га и луксузним и скупим намјештајем. Иако му је жена приговарала због неискориштености таквог простора, хотелијер је био поносан када би могао да га понуди неком од високих гостију, цивилних или војних, који су с времена на вријеме навраћали у град испод Летоара. Блистао је због „искориштености“ и похвале коју му је једном приликом у пролазу добацио увијек ужурбани режисер Карл.

Једино по великом кревету, тзв. француском лежају, доктор Леви је могао закључити да се ради о хотелском апартману, јер је остатак собе био потпуно затрпан

књигама, плитким картонским кутијама, цртежима, рукописима и плакатима. Ипак, просторијом је доминирао расклопљени дрвени сталак на коме се налазио пројектор са два велика точка. На њима је била намотана филмска трака. Објектив пројектора је био усмјерен према бијелом зиду, наспрам кревета, са кога је претходно скинута урамљена фотографија Арсланагића моста. Њу је специјално за овај апартман увећао мајстор Кежић.

У томе креативном нeredу, режисер се очито добро сналазио. Однекуда је извукао столицу и понудио доктору да сједне, а затим премотао филмску траку на почетак, па навукао завјесу преко прозора. Окренуо је прекидач на апарату и задовољно сјео покрај јединог гледаоца. Ускоро је у пројектору почело да пуцкета, а на зиду су се појавили врло кратки бљесци у виду пруга и неправилних геометријских слика, а потом и бројева. Коначно је настала тишина, а на зиду је оживјела покретна слика! Доктор Леви је одмах препознао раскрсницу на Дубцу повише Дубровника и путоказ на коме је писало: „Требиње 26 км“. Слиједили су инсерти војње до Требиња са околним пејзажима, да би се врло брзо објектив камере нашао на пијаци...

Иако је љекар више пута у Дубровнику присуствовао пројекцијама играних филмова који су приказивани у сали Бондино казалишта, ипак га је овај снимак изненадио, али и обрадовао:

– Браво маестро! Субота – пазарни дан у Требињу. Свака част на професионалном инстинкту! – на шта се режисер задовољно насмијешо и почео да пуни лулу.

Велики трг је био крцат људима, као да су сви становници града, а и околних села, знали да ће бити снимљени, па су изашли на пијацу. На зиду испред требињског

љекара промицале су живе слике купаца у грађанским одијелима, али и у традиционалним муслиманским ношњама – фесовима, ферецама и димијама. Сви они су обилазили тезге стаситих продавача, обучених у сеоску робу. Било је ту свега и свачега, нудило се сезонско воће и поврће, кајмак у мјешини, али и округли херцеговачки сиреви сложени један на други попут металног новца, пршуте и мед, вино и ракија, дрвене и металне алатке, калаисано посуђе, плетена и ткана роба и још много тога...

– Види Влада! – нехотично је изустио доктор Леви, када се у кадру нашао познати корпар из Аранђелова који је са уобичајеног узвишеног мјеста, покрај чесме, нудио своје рукотворине, веће и мање корпе и гајбе исплетене од врбовог прућа.

– Шта кажете докторе? – задовољно је на крају упитао режисер разгрћући завјесу са прозора.

– Немам ријечи, маестро! Изванредно документарно остварење! Сигуран сам да ће вам донијети још већу популарност у свијету филма. Али, урадили сте и једно добро и племенито дјело за овај градић. Овјековјечили сте га за будуће генерације. Хвала вам у име мојих суграђана, који за сада и не знају да ће их њихови потомци гледати и послуже више стотина година!

VII

Господине директоре,

Прекјуче у субоџу 27. априла, сазанала сам да се моја сестра Чубриловић Смиља, ученица III разреда Трговачке школе пошјужила мајци на свој професора Госи. Јована Милидрајовића.

Казала је да ју је Госи. Јован Милидрајовић у петак 19. априла, на одмору позвао да послије подне дође у његов стан да јој да боцу да му купи бензина. Она је дошла а професор ју је увео у шпajз да изабери боцу и том приликом је дирао по прсима и пољубио је у врати. Она је отишла по бензин, и вратила се са њим а тада јој је професор рекао да оти суштра послије подне дође да му помоћне око преписивања ћака по азбуци. Обазурући се на његов поштујак у шпajзу, Смиља суштра дан није отишла код Госи. професора већ је све испричала мајци, а мајка тек јуче мени.

Ради оваквој онашања професора, сјрам своје ученице, молим Господине директоре да о овоме поведеште испрају.

Са шћовањем

Чубриловић Невенка

Требиње, 29/IV 1935.

ИЗЈАВА

На њенога директора о једном професору Јована Милиграјовића према мени моју изјавиће следеће:

Прошле седмице, у уторак 23. априла, на великом одмору ме је један професор Јован Милиграјовић позвао да послије подем код њега у стан да му помоћем око преписа ојена. Када сам дошла сјео је на столицу за столом, а мени рекао да сједнем поред њега. Ја нисам то хтијела и сјела сам на супротну страну стола. Ја сам му читала ојене, а он је писао. Често је прекидао и нешто сасвим друго би ме питао. Ја сам му говорила да идем кући када немам ту никаква посла. Он ми није дао да одем већ ми је завукао руку у прса и пољубио ме је у уста. Покушао је и у лице, али ја сам се нашла назад са столицом ја није могао. Тада сам се устала и отишла према вратима. Он ме је стајао и прије него ми је отворио врата помиловао ме је по коси.

Ја сам то испричала другарици Чубриловић Смиљи, а она ми је рекла да је то исто и њој радио неколико дана раније и да је то она испричала мајци.

Анић Лјеосава
ученица III разреда

Требиње 29 - IV - 1935.

VIII

– Добар дан, мајсторе Душане, или како Ти волиш да кажеш: „Помаже Бог домаћине!“ – срдачно је узвикнуо требињски љекар улазећи у фотографску радњу.

– О, доктор Леви! Бог Вам помого! Уђите слободно... и Ви и господин... режисер – одговорио је фотограф.

– Да, хвала лијепо! Ја забављао маистра причом о Требињу и Херцеговини, па смо се дотакли и почетка прошлог рата...

– Па он је Нијемац, докторе, требало би да о томе периоду доста зна, и без Ваше приче? – био је интригантан фотограф.

– Знам шта мислиш Душане... ипак му то нећу превести... Човјек је умјетник и хуманиста, заноси се идејом да, када то политичке прилике дозволе, снимим филм о атентату на престолонаследника Франца Фердинанда. Нећете вјеровати, Гаврило Принцип је за њега херој!

– Ооо, то је већ друга ствар! Реците му: Свака част, маестро! Врло интересантно и храбро!... У то име нудим вас домаћом лозовачом! – понудио је пиће Душан Боконић.

Љекар је са осмијехом нешто на њемачком рекао филмацији, а овај је врло енергично климнуо главом:

– Јаа, сливовиц!

Фотограф се слатко насмијао и одговорио:

– Докторе, знам да су Нијемци луди за шљивовицом, али ми нисмо Срби из Србије, већ Херцеговци, ми уживамо у лозовачи, ракији од винове лозе.

Рудолф Леви није морао да преводи, јер је режисер објеручке прихватио и ту понуду:

– Мозе! Лоса!

– Ха, ха, ха... Живјели! – наздравио је домаћин.

– Живјели!... Ха, ха, ха... – узвратили су гости.

– Душане, Ти си у неку руку колега са маестром, ви фотографи радите са фотографијама, замрзавајући на папиру поједине тренутке, а маестро се бави покретним сликама овјековјечујући проток интересантних и важних минута, па и сати... Поред играног филма, који му доноси славу и новац, интимно, хер Карл је велики заљубеник снажних документараца, али и историјских фотографија које су у појединим ситуацијама моћније од целулоидне траке... Поменуо сам му оне Твоје двије слике које си снимиио, прву још као момчић. Жарко же ли да их види.

– Јаа, фотографик! – заинтересовано и озбиљно се умијешао режисер.

– Добро, са задовољством ћу му их показати – рекао је Душан Бокоњић и упутио се према ормару у углу.

Врло брзо, врато са са ковертом у руци из које је извадио двије фотографије. Само летимично бацио је поглед на прву и додао је режисеру. Овај је послије краћег, али пажљивог проматрања, подигао главу према фотографу. Душан Бокоњић се уозбиљио и почео:

– Одмах послије атентата на престолонаследника, заповиједник Требињског гарнизона генерал Рудолф вон Браун, дотадашњи велики господин, спортски ентузијаста и цијењени плесач на баловима, претворио се у разјарену звијер. Користио је сваку притужбу од стране хрватског, муслиманског и циганског олоша, да на најсуровији начин казни српски народ, коме је припадао и Гаврило Принцип. Увео је пријека суђења и подигао вјешала за цивиле не само у кругу војног логора већ и

у самом центру Требиња. Довољно је било да неки биједник, Хрват, муслиман или Циганин, лажно пријави и најпримјернијег Србина, како је нешто причао, пјевао или урадио против Монархије, овоме се омча лако могла затегнути око врата. Српско становништво је било престрављено. Почеле су и депортације у злогласни Арад у Румунији, као и слање на најопасније фронтове...

– Ух... страшно! – рекао је режисер – Докторе Леви, Вас нису дирали?

– Није им било по вољи моје саосјећање са српским народом, али сам им као љекар требао.

– Да, да, свакако.

Слушајте даље, господине! – наставио је фотограф – Ова вјешала која видите на слици су испред једне од касарни... Чак су и технички унапријеђена. Нису у виду познатог ћириличног слова „Г“, већ се ради о једном дебелом трупцу висине око два и по метра, на чијој горњој површини је уграђено лежиште са металним чекрком. Кроз његов жлијеб, ево овдје, иде конопац који се напријед завршава са омчом. Несрећника би везаног прислонили испред трупца и намакли му омчу око врата, а онда би двојица шуцкора од позади снажно потегнули конопац преко чекрка и одигли жрву објешену о врат. Она се трзала и кркљала док се њени дамари не би скроз смирили. Младић на слици је Петар Жигић, а фотографију сам направио 27. априла 1916. године. Оно што је најодвратније је познато њем... аустроугарско лицемјерство и болесни хладни протокол, па као што видите, вјешању присуствује и шпалир војске, а целат је у неком јадном фраку и са шеширом на глави. На слици, он мртвом Петру затвара очи, док га двојица шуцкора скидају са вјешала. Ја сам тек тада оки-

нуо „лаиком“, нисам могао да гледам и снимам трзање и хропац жртве... И сада могу да у себи оживим тај бол у утроби, недостатак ваздуха и вртоглавицу коју сам осјећао!

– Ух, страшно!... Иза вјешала је... свештеник? – упитао је намрачени режисер.

– Да, у позадини видите проту Стевана Правицу у свештеничкој одори. Прије вјешања је исповиједио Петра, а кад су га скинули са вјешала, онда га је опојао.

– Грозно! Животињски! – прозборио је видно узнемирени режисер не джужући поглед са фотографије – Није лако било ни овоме свештенику, да исповиједа вјерника кога је сигурно познавао и...

– ...и да гледа његов стравичан крај – допунио је фотограф – А, пошто се често организовала болесна поворка разуларене свјетине од затвора у Бреговима до вјешала у центру града, прота Стеван Правица је био батинама присиљен да иде на челу сулуде колоне, одмах иза разуларених и пијаних Цигана и градског олоша, уз њихову вриску и цику праћену бубњевима и зурлама.

– Ух... Какав кошмар!... Да ли сте познавали свештеника? – наставио је да се распитује господин Хартл.

– Даа! Били смо пријатељи. Крстио је мог сина Веселина, сада гимназијалца, заљубљеног у фотографију... Можда и наиђе! – разгалио се власник радње.

– Кажете, били сте пријатељ са свештеником?

– Да, упокојио се у Господу прије десет година. Него, поштовани маестро, морате знати да је прота Стеван испод вјешала исповиједио тачно седамдесет и деветоро мученика. Седамдесет седам мушкараца и двије жене: Аницу Вукаловић и Цвијету Пажин... пријавиле их

комшије муслимани да су за овцама пјевале родољубиве пјесме... И то је било довољно Аустроугарима да их објесе! Послије вјешања, прота би жртве опојао, а онда су их одвозили, боље рећи вукли, не у породично гробље већ у колективне гробнице, у ствари рупетине ван града, и ту их плитко загртали.

– Седамдесет и деветоро! Човјече! Па како није полудио? – запрепастио се режисер.

– Није, али је било свега... Причао ми је: први пут када је чуо звук затезања конопца изнад жртве и њен хроптај, замало да није изгубио свијест. Повратио се при помисли на достојанствено држање осуђеника и његово спасење у Богу. Издржао је, али од тог тренутка више није спавао. Ноћима се вртио у постељи потпуно мокар од зноја, дрхтао је и тешко дисао преплављен необјашњивим страхом. Цвокотао је у несносној врућици коју је блажио прислањањем чела уз хладан зид. Устајао је, пио воду и сједио слуђен на ивици кревета са осјећајем да су мртваци које је опојао, ту око њега. Ако би га полусан и на тренутак обузео, видео би вјешала, бразде на вратовима објешених и мртве очи са крвавим беоњачама. Често би у тој болној мјешавини сна и јаве чуо и посљедње ријечи осуђеника, са тако вјерном бојом гласа, да је скакао из кревета уз грозан врисак или крик, што је престрављивало његову жену и двије кћерке.

Једног јутра, послије језивог кошмара, свештеник је освануо потпуно сијед. Некако баш од тада, постао је свјестан да мора издржати, да Бог кроз његове ријечи и додир милује разапете у задњим тренуцима њиховог живота. Како он, прота Стеван Правица, мора да пренесе живим и још нерођеним свједочанство о тој хра-

брости, вјери и жртви, када све прође (а све ће проћи, само је Он вјечан!). Тада му се сан вратио на очи, али то више није био онај стари протојереј, већ мученик који се са исповиједаним и опојаним издигао пут Небеса...

– Докторе Леви, ја сам потпуно слуђен... Ви ово све знате... Нормално да знате... дијелите и добро и зло са људима у овоме осунчаном камењару... Господине Душане, да ли Вам је прота причао шта су му пред саму смрт говорили невини осуђеници? Опраштање од живота, без икакве кривице и то још вјешањем! Па та болесна увертира, срачуната да људску патњу доведе до пакленог врхунца. Страшно! Такво страдање, то је митско херојство – истински ганут био је филмаџија.

– Причао ми је, како да не, то је било страшно слушати и не свиснути – одговорио је фотограф:

„ Оче Стеване, готово је!“

„ Саво, мој...“

„ На правди Бога ме вјешају...“

„ Знам, Саво... Бог ће ти подарити рајско насеље...“

„ Реци мојима оче... знаш...“

„ Знам...“

– Гдје је сахрањен свештеник Стеван? – упитао је растресени режисер.

– Уз саму нашу цркву, на крају парка. Са вањске стране олтара... Желите ли, можда, да одемо тамо?

– Веома! – живнуо је Нијемац – али тек кад видим и другу слику!

– Па ево, ту је!... Али ништа мање није страшна. Снимио сам је као већ зрео фотограф, непосредно пред протину смрт. Јединствена је и због тога што колегу Кежића није интересовао тај догађај, па сам направио уникатну фотографију...

– Ахх!... Господе! Гомила лобања! – запрепастио се режисер – Ово... ово је невиђено... нестварно... стравично... права пирамида, али не од камена какве су правили египатски фараони, већ од људских калварија наслаганих једна на другу. Гдје је ово... када... како? – грцао је Нијемац.

– Саберите се, маестро! Када се мир учврстио на овом простору, преживјели нису могли заборавити уморене сународнике, рођаке, пријатеље, комшије. Видите малу капелу у позадини, сазидану нашим љутим херцеговачким каменом? Подигао ју је овај град да достојанствено, на једном мјесту, покопа све жртве које су невинне страдале само зато што су били Срби.

– И свештеник Стеван се опет нашао ту. Па то је... то је чудесно!

– Да, требало их је поново у заједничкој молитви све опојати. И сахранити у гробницу са уклесаним њиховим именима, како и доликује. А да Вам кажем још и ово: када је прота видио ову фотографију, доста лобања је препознао и именовао!

– Каква узвишеност тренутка који сте овјековјечили... Господине Бокоњићу, да сте само ове двије фотографије снимили у Вашој каријери, доста сте урадили! Честитам Вам!

– Хвала Вам господине... Значи ми пуно Ваша похвала, јер се и Ви бавите сликом... само покретном! А кад смо већ код фотографија и слика, морам Вам рећи да је наш познати умјетник, сликар са штафелајом Атанасије Поповић, рођени Требињац, који сада живи у Дубровнику и надалеко је чувен по својим пејзажима и портретима, урадио ремек дјело са темом вјешања Срба, под називом *Требиње 1914*. Уље на платну приказу-

је неколико вјешала испод којих сједе дјеца у кругу са свијећама у ручицама.

– Сјајна композиција, као да је гледам! – одушевио се филмски режисер.

– Да... ипак, да мало смиримо напетост – спустио је тон фотограф – рећи ћу Вам и једну згоду везану за тог умјетника. Атанасије је из Требиња отишао у Беч на школовање у касну јесен 1910. године. Пошто је закаснио на пријемни испит није ни уписан на тамошњу Академију, због чега је изгубио стипендију. Намучио се до идућег септембра, када је приступио полагању испита и са великом тремом очекивао резултате. Када у аули Академије, на списку примљених бруцоша, није видио своје име, облио га је хладан зној, позлило му је. Један његов познаник, Бечлија, предосјетио је о чему се ради па је Атанасија потапшао по рамену и показао му списак старијих студената. Наиме, комисија је младом Требињцу омогућила да се директно упише на другу годину. Студије је завршио 1914. године и као најбољем у класи припала му је престижна награда Академије. Свечаност додјеле је раније заказана за понедељак 29. јуна, а десило се да је дан раније извршен атентат у Сарајеву на надвојводу Фердинанда. Протокол је ипак испоштован, а декан, док је Атанасију уручивао коверат са новчаним дијелом награде, није могао да сакрије поглед пун мржње и бијеса.

Излагање фотографа је прекинуо лијеп момчић у црном џемперу који је изненада бануо у радњу:

– Добар дан! Доктор Леви!? Тата, да ли си добро!? – забринуто се обратио оцу.

– Добро сам, Веселине, не брини! Доктор је довео режисера Карла, да разгледа неке моје фотографије. Баш сам почаствован. А гдје си ти до сада?

– Ја са Данилом и Тарасом био на Требишњици. Господин Атанасије је опет ту, слика пејзаж, Бегову кућу и околину, види се и долап... Пустио нас је да гледамо. Чак нам је рекао да ће се слика звати *Мојив из Требиња!*

– Ето, господине Карл, за овакву случајност се код нас каже: „Ми о вуку, а вук на врата!“, ха, ха, ха...

– *Lupus in fabula!* – убацио се на латинском доктор Леви – ха, ха, ха...

– Веселине, ти остани у радњи, ми ћемо се прошетати до цркве! – предложио је отац сину.

– Добро тата – сложио се момак, а онда се на француском обратио режисеру – *Monsieur Karl...*

– Само реците, млади господине – охрабрио га је Нијемац – Ваш отац каже да сте и Ви заљубљеник у фотографију. Можда имате неки рад да ми покажете!?

– Овај... радо бих Вам нешто пока... рекао! Тата, идите вас двојица, ја ћу допратити маистра до цркве!

Када су Душан и доктор Леви напустили радњу, Веселин је пришао полици са архивом и филмовима и из једне скривене преграде извадио коверту. У њој је била фотографија коју је пружио режисеру.

– Мислио сам Вас питати шта мислите о овој фотографији, маестро! Да је види било ко у Требињу, чак и мој отац, ја бих вјероватно био линчован... и не само ја...

Карл Хартл је узео фотографију и подигао обрве. Било је очито да је изненађен. Наиме, на фотографији се видјело снажно стабло врбе, чија је најдебља грана била наднесена над самим ријечним током. О грани је висила љуљашка од уплетеног снажног конопца са удешеном даском за ослонац на дну. Али то није било све! На дасци је сједила млада дјевојка, са црном косом ра-

сутом по леђима. Она је „ухваћена“ објективом фото-апарата у највишој тачки, скроз напријед, што је било попраћено њеним снажним удисајем, погледом пуним одушевљења, али и страха, а вјероватно и пригушеним криком, што се видјело по полуотвореним устима. Шарене димије су лепршале око њених дугачких ногу, које је у бутинама била потпуно скупила, док је десну потколјеницу подавила под љуљашку, а лијеву испружила напријед са босим стопалом. Лијепо извијени врат, као код лабуда, обухватала је нешто краћа ниска бисера, а њена везена кошуља... везена кошуља... видјела се на трави уз стабло врбе. Дјевојчина прса и леђа били су голи, са лијепим грудима које су пркосиле гравитацији. Напете брадавице подсјећале су на два плода тамноцрвене мурве...

– Чиста еротика, млади господине! Ни трунке порнографије, упркос Вашим раним и деликатним годинама. Браво! Честитам Вам на овоме малом фотографском ремек-дјелу! Ви сте изузетно талентовани.

– Хвала маестро!... – рекао је устрептали Веселин.

– Ви сте гимназијалац, је ли тако?... Завршите школовање, то је у сваком случају неопходно, а ако и тада будете вољели фотографију као сада, јавите ми се! Ево вам моја визит-карта. Могу вам помоћи да напредујете... Сад идемо, ваш отац и доктор нас чекају.

– Докторе Леви, ево нам и маестра. Ко зна шта му је овај мој мангуп напричао? – шеретски је рекао фотограф.

– Маестро! – достојанствено се обратио режисеру требињски лекар: – Ово је гроб проте Стевана Правице. Превешћу Вам шта пише на плочи:

ОВДЕ ПОЧИВА
СТЕВАН ПРАВИЦА

РОЂ. 1854г. УМР. 1925г.

СЛУЖИО ЈЕ ВЈЕРНО БОГУ И НАРОДУ 44г.

И ТО КАО СРПСКИ УЧИТЕЉ 11,

А КАО СВЕШТЕНИК 33г.

IX

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

DRŽAVNA TRGOVAČKA ŠKOLA

Pov. Br.71

Trebinje, 30. aprila 1935. g.

Gospodinu

Milidragoviću Jovanu, profesoru

Trebinje

Obavešten sam da su u Vaš stan po pozivu ODVOJENO dolazile učenice III razreda ove Škole, Čubrilović Smilja i Antić Ljeposava i tom prilikom Vi ste učenice milovali i ljubili. Učenice su pismeno izjavile da je to moje obaveštenje istinito.

Molim Vas da mi pismeno izjavite, do četvrtka 2. maja o.g. do 10 sati, šta imate na ovo odgovoriti.

Direktor
Žarko Stanarević s.r.

Х

Још од давнина, знало се да врбово пруће, ољуштено или не, представља одличан материјал за израду различитих корпа и гајби. Те корпе могле су да буду врло мале, рецимо за држање хљеба или воћа на кухињском столу, али и веће за одлагање коштуњавих плодова или крупног поврћа, па и кукуруза. Најчешће су биле округлог облика, мада је вјешт корпар могао да им да и четвртаст или елипсоидан изглед. Гајбе или сепети су представљали највеће рукотворине, а по правилу су се плеле уже и дубље да би биле погодне за товарење на коња. Осим у домаћинствима, ови практични предмети редовно су се користили и у дућанима за чување робе.

Корпе су се плеле од врбовог прућа због његове изразите отпорности и чврстоће. За рад се препоручивала тзв. црвена врба, која је најчешће расла у ријечним долинама и на шљунковитим наносима, мада је могла послужити и било која друга врста овог издашног дрвета.

Пруће врбе се подрезивало крајем фебруара и почетком марта, како би се омладило и нарасли нови избоји. Брање се морало завршити најдаље до средине августа, јер послије тога у биљци више није било довољно влажности, па не би била ни савитљива. Одмах након брања, најбоље послије сат времена, скидала се кора са прућа или грана. Због тога су оплетени предмети бивали свјетлије боје. Ако се жељела постићи тамнија нијанса, гуљење је изостављано. Слиједило је сушење у за-

твореном простору, које је трајало двадесетак дана, зависно од временских прилика. Након сушења, гране су повезиване у бале и остављане до почетка рада. Прије плетења, два сата су се морале држати у води ради враћања савитљивости.

За плетење се користило цијело пруће, али се оно могло и расцијепити по дужини справом од дрвета званом „цјепач“. Тако су се добијале двије или три витке траке. Њима су се приликом израде најчешће обавијале дршке на корпама, а могле су да служе и за плетење мањих и љепших предмета. У сваком случају, основа је морала бити од пуног прућа и плетење је увијек започињано од дна. За облик и величину горњих дијелова својих рукотворина, корпари су правили одговарајуће дрвене калупе и за сваки производ су имали посебну „мустру“. На крају је на ред долазила израда ручки и поклопаца, уколико су били предвиђени.

Када би се корпа оплела, поново би се сушила. Прекид или лоше одрађена само једна дионица, доводили су у питање читав посао.

Предјели уз Требишњицу били су одувијек заогрнути зеленим врбовим плаштом, а слично је било и узводно, гдје се пруће ове биљке могло обратити и око потока Сушице, надомак Аранђелова. Наиме, у томе селу, удаљеном око двадесетак километара од Требиња, живио је најчувенији корпар у томе дијелу Херцеговине – Владо. С јесени би сваког мјесеца, а некада и петнаести дан, освитао на требињској пијаци. На кружном каменом подесту уз чесму, гдје је на два степеника уредно редао своје рукотворине.

Радило се о онижем стаменом момку старом 28 година, који је одавао утисак зреле и формиране личности.

Имао је четвртасту главу са обавезним качкетом, а оно што се одмах примјећивало биле су његове очи, које се нису најбоље видјеле – нешто због увучених очних дупљи, нешто због густих обрва, а било је ту и некаквог нејасног скривања погледа. Глас му је био уњкаво баршунаст са металним призвуком, растегнут у источно-херцеговачки дијалекат.

На себи је имао сеоску одјећу са квалитетним дубоким ципелама – цокулама.

– Млада, ако не будеш задовољна са корпом, слободно је донеси за петн’ес’ дана, вратићу ти сваку пару! – знао је да скрати расправу о квалитету своје робе.

Међу Требињцима који су се мотали по пијаци и око ње, знало се да са Владом из Аранђелова нема погађања ни цјенкања – било је: или узми или остави!

Владо је непогрешиво знао колико корпи да понесе на пијаци и ријетко се враћао кући пјешке, са коњем натовареним непродатом робом. Томе је доприносила и чињеница да је доста корпи правио по нарудби. У џепу је држао мастиљаву оловку и отрцан блокчић у који је записивао наручене предмете, често са писаним, али и цртаним појашњењима. Оно што га је чинило цијењеним међу сеоским становништвом, суботом „шљеглим“ у град, били су велики сепети или гајбе без којих се није могао замислити живот на селу. Владо их је правио од љесковине, а не од врбе, и никада му се нико није пожалио на квалитет. Напротив! И на крају, рецимо оно по чему се корпар био прочуо и изван требињског среза, чак и по приморју, нарочито у Конавлама. Било је то оплијетање танким тракама од ољуштеног и расцијепљеног врбовог прућа стаклених домижана за вино, али и литарских пљоски за раки-

ју. Купасти поклопац за грло домижане представљао је врхунац његовог умијећа. Један Далматинац из Трогира, који се затекао код пријатеља на Ђилипима, му је чак предложио;

– Шјор Владо, твоје плитаре за вино су права мала умитничка дила! Ти би триба на ово плетиво уризат име, или само почетна слова, па да се зна који је мајстор то направија! Ас ти госпе, на ову моју плитару ћеш се морат потписат! – навалио је.

Владо се прво нећкао, а онда врло марљиво, ножићем који је увијек носио са собом, урезао почетна слова свога имена при дну, на једном ширем врбовом прутићу. Иначе, када би га питали о алату којим се користи, са поносом је показивао ону бритву и говорио:

– Што би рекли браћа муслимани, само ову чакију и мој мали косијер. Није ствар у прибору већ у рукама. „Ал’ у руке Мандушића Вука, свака пушка биће убојита!“, ха, ха, ха...

– И у глави, шјор Владо! – потврђивао је Трогиранин, али и показивао благо незадовољство:

– Ето, мога си се потписат и латиницом, а не овим вашијем „ироглифама“!

Послије обављеног посла, Владо се није много задржавао у граду. Пред оближњом градском кафаном, или у њој, попио би кафу (много бољу лозовачу од кафанске сам је пекао код куће) те би се упутио према сточном пазару, гдје би везивао коња. Јашући би се у предвечерје вратио кући. Ипак, једном је направио изузетак, када је ракија у питању. Прошле јесени, први дан послије седмодневне жалости због погибије краља Александра у Марсеју, не да је попио чашицу громоваче, већ ох-хо... Друштво су му правили фотограф Јурај Кежић и

апотекарски помоћник Ђорђо Стринчић који су тог дана били сличног раположења као и Владо.

На својој земљи у Аранђелову, бавио се земљорадњом и ситним сточарством, а није му било тешко потегнути и за надницу, од Требиња па до Никшића. Дружећи се са радницима, упознао се са омамљујућом идејом комунизма која га је привукла као магнет. У комунизму је видио рјешење свих недаћа које су га до тада пратиле.

Послије капитулације Црне Горе, 1916. године, отац је као добровољац отишао са војском у Албанију, а стрицеви су му у Требињу објешени. Деветогодишњег Влада су са мајком и три сестре, Аустроугари отјерали у концентрациони логор у Добој. Одатле је изашао као друга личност, рано зрео момчић, препун презира и отпора према подјели људи на обесправљене и привилеговане. И у логору су дјецу кулака држали одвојену од њихових вршњака чији су очеви били сељаци и радници. Први су за доручак добијали кифлу и чашу млијека, а други киселу репу и килограм хљеба на 16 заточеника.

Та горчина подвајања овладала је Владовом личношћу, тако да је слоган „земља сељацима, фабрике радницима!“ постала његова звијезда водиља и био је спреман учинити све да допринесе њеном остварењу. Брзо га је уочио виспрани и искусни Мизара из сусједног Нудола и врло лако га заврбовао. Све постављене задатке Владо је испуњавао ревносно и са лакоћом, па било да се радило о припреми сеоских терена за излете напредне омладине из града, или о некој врсти пружања отпора властима, па и мањих неоружаних диверзија. Због тих својих особина, као тек пунољетан, примљен је у СКОЈ. У касарни у Сплиту, добио је силне бати-

не јер није крио да је скојевац! Не би прошао ни један дан без сјећања на највеличанственији тренутак у његовом животу. Он, Владо, приспио је прије четири године из војске на Грахово, ошишан „на нуларицу“, кад га је Мизара срдечно дочекао и изљубио се са њим. Предложио му је да прошетају, иако је већ била ноћ:

– Све знамо, друже Владо! Јуначки си се држо. Свака ти част! Од данас си припадник Комунистичке партије Југославије и члан Мјесног комитета Грахова.

– Али друже Мизара, зар ја већ нисам комуниста? Мене су због тога у Сплиту млатили ко вола у купусу!

– Ха, ха, ха... био си комуниста пилин, а сада си комуниста пијевац, ха, ха, ха...

Оно што је гријало Владову утробу задњих дана, била је слика комшинице из Нудола, лијепе и згодне Волге, у коју се заљубио свом снагом ускраћеног двадесетогодишњака. Радило се о лијепој и стаситој... дјевојци или дјевојчици, јер је била од Влада млађа пуних 13 година, али се видјело да ће бити вриједна и честита домаћица – права херцеговачка сељанка. Недавно, није одбила поклон који је са много љубави оплео за њу, котарицу од ољуштеног и неољуштеног врбовог прућа. То укрштено уплијетање свијетлих и тамних прUTOва до тада није радио, а касније је мислио да је успио вођен самом Божијом... чуј њега Божијом руком, па Бог не постоји... вођен својом часном комунистичком намјером! Чак је котарицу напунио шумским јагодама, набраним кришом од укућана, у страни изнад куће... Узимајући дар, погледала га је испод ока и упутила му такав осмијех који он сигурно никада неће заборавити!

XI

Господину Директору Трговачке школе

На Ваш акт Пов. бр. 71 од 30. априла 1935. године, част ми је одговорити.

Као што сам то написао у мом допису Вама лично, од 26. априла о.г. а као одговор на Ваш допис мени од 25. априла о.г. у мој мали стан преко пута Каполичке цркве, а налази се у истој кући у којој станује и наш цијењени трагоначелник, само су једном ушле ученице Чубриловић Смиља и Анђић Љејосава и то ЗАЈЕДНО са мном, када су ми помогле да донесем велики број загаћница из школе. Оне су тада, као што сам и написао, у стану остале само толико колико им је било потребно да загаћнице спусте на сто. Међутим, то врло крајко вријеме им је било довољно да осмојред распоред намјештаја у моме стану, тако да иако ништа од оној што су написале није шачно, моју да посвједоче о изледу мога стана тврдећи да су то са моје стране тинусно сјојадане!

Истина, ово није прва клевета проив мене. И прошле године сам клеветан код г. Директора. Прво, да неправедно обарам ђаке из овдашњеј конвикта, зашто што ме они друји пут нијесу за ујравника изабрали. Друго, да ми пријатељи из прага у томе настојању помажу и треће да сам наводно гјец и од тих пријатеља унапријед давао писмене загаћке. Све је то г. Директор детаљно испитао и могао се увјерити да је све ајсолућна лаж била.

Ове године, чини ми се да се хајка на мене наставља, само у другом правцу. Наиме, шужила ме је сестра о једне ученице да сам јој сестру у моме сџану помиловао руком по прсима, а неколико дана касније шужби се придружила и друга ученица. Оно што је индикативно је чињеница да се ради баш о ученицама које су ми раније у сџан из школе помогле донијети загаћнице. Тада су као што сам горе изволио примјетити сапегале и распоред сџвари у мом сџану, па су онда пред директором могле шврдити како мој сџан излега, а све ово по наговору људи којима ја на послу који обављам из некој разлога не одговарам. Чак сам у задње вријеме начуо да ме ошужују и збој мој наводној прокомунистичкој сџава, што је погла подметачина, и да сам блаонаклон према дједи родитеља за које се сумња да су увезани у комунистичку партију!

Морам подсетити и Директора да ученици Анђић ово није први пут да лаже, и да је и прошле школске године један лажан записник дала, када је она са још једном ученицом и два ученика направила неки изред. Том приликом, наређено јој је да као и осталих троје ученика напише записник о изреду. Она је написала један кроз неистинит записник што се шврдило када смо је суочили са остала три кривца. Тада је и јосиођа професорица Сџанаревић, суруа директора, рекла: „Јао, како ова зна да лаже!“. Записнику и суочењу присуствовале су три разредне сџарјешине разреда из којих су ученици били, а међу њима и ја. Мислим да је ово донекле познато и Директору и осталим професорима. Када је мола тако слајати, када је знала да имају са њом три друга, природно је да је више мола овдје гдје се није бојала свједока. Збој ове лажи, кажњена је укором проф.

савјешта, а било је приједлога и писова и да се искључи из школе. За ово зна сав колеџијум Трговачке школе.

Иначе, како сви колеџе знају, то је једна доста дрска дјевојка. Најбоље нам о томе свједочи један случај са јосифом Томић, која се неки дан у зборници јавно поштурила на Анђелићку да је никада није присијојно поздравила, иако је често ојомињана. На крају јој је јосифа Томић забранила да је уопште поздравља. После јосифа Томић и мени се десио исти случај, ја сам је тада зауставио с ријечима: „Срамота, толика дјевојка, ја не умије поздравити!“ и скренуо јој пажњу да је то њена дужност. Међутим, то се стално понављало и морао сам је пријавити разредном старјешини. Школу, који је ојоменуо. Можда и овдје лежи дио узрока да онако нешто измишља о мени. Вјероватно је на њу мало утицао и пад њеног брака на појравном испиту јер сам ја био предсједник испитне комисије док је он полао, и чини ми се да сам том приликом зауставио и неколико питања која он није знао.

Што се тиче ученице Чубриловић, сматрам да је договорена да ме клевете, јер она није дошла сама да ме шужи него је то учинила њена сестра. Та чињеница сасвим довољно говори. У највишој сам сумњи да је особа којој је стало да ја будем оклеветан ученици мноштво шито-шита сујерисала, као и то да се позове да зна како изгледа унутрашњост моја стана. До овог закључка нисам сам дошао, него сам пријатељски узорен са више страна, да јосифу једна паклена силејка прошив мене и жеља многих да будем ошјеран из овог лијевог и мени драгог града.

При крају изјављујем да сам био као млад професор неколико мјесеци у Косовској Мишровици и њеј јогу-

на у Беранама, ја ако пошребе буде молићу Министарство просвјете да ми дозволи да у највећем југословенском листу објавим и уишаам све ученице и њихове родитеље да ли сам некад и најмању нејрисијојности према ученицама показао. Ако би се ико јавио, пристијајем да најстрожије будем кажњен. Тако исто моју се позваши и на све раније директоре јдје сам служио, да и они дагну ријеч. Па ваљда сада као старији и искуснији професор не бих чинио овакве лудости.

Мислим да ће се из свега овога и. Директор увјерити, колико је лажи и подвале у свему овоме што је прошив мене пријављено, и молим ја као шефа и колегу да оправдано устане у одбрану моје чести.

Учтив

Јован Милиградовић, проф.

Требине,
2. маја 1935.

XII

Откриће новог медија, фотографије, званично је објављено у Паризу на сједници француске Академије наука, одржаној 19. августа 1839. године, када је научник Франсис Араго детаљно изложио особине новог проналаска названог „дагеротипија”, којим се на равну површину плоче преносила вјерна слика стварности.

Одмах по открићу, фотографија је снажно утицала на живот читавог човјечанства измјенивши однос према визуелном медију. Постала је документ времена у којем је настала, и свједочанство развоја науке и технологије. Оно што је до тада представљало само утопију, коначно се десило – предметни свијет пренесен је из стварности у другу димензију постојања.

Почеци фотографије у Босни и Херцеговини везују се за име новосадског сликара и путујућег фотографа Георгија Кнесевића, који је 1855. године дошао у Сарајево и снимии прве фотографије на свадби трговца Гавре Јелића и жене му Даре.

Након 1878. године, у Босну и Херцеговину, која је постала дио Аустроугарског царства, долазе путујући војни фотографи са задатком да документују рад нове власти, али и да сниме карактер и необичности босанско-херцеговачког живљења. На тај се начин фотографија полако институционисала, па су се почели отврати и стални грађански фотографски атељеи.

Валтер Тауш, фотограф и фото-репортер, био је један од омиљених фотографа Сарајлија. Поред рада у атељеу, ангажовао се и на фотографисању догађаја изузет-

но важних за приказ нове аустроугарске власти. Својим апаратом забиљежио је бројне историјске тренутке, међу којима и посљедње фотографије Франца Фердинанда и његове супруге, прије атентата, као и моменте са суђења Гаврилу Принципу и завјереницима.

Јосип Зимоло, који се настанио у Мостару 1860. године, сматра се првим званичним фотографом у томе граду. Имао је атеље на лијевој обали Неретве, преко пута позоришта. Његов посао наставио је ништа мање успјешно син му Антон, који је као праве умјетничке догађаје приређивао изложбе својих фотографија. Осим по фотографијама којима је овјековјечио живот свога града, остао је упамћен и као ватрени љубитељ бициклизма и оснивач Првог велосипедског друштва Мостар.

Године 1896. огласио се у *Босанској вили*, у дијелу за брзојавне и писмене честитке, Вељко (Ђуров) Симовић – фотограф из Билеће, наводећи пуно име и презиме, занимање и мјесто боравка. Симовић је најприје радио као фотограф у Билећи, да би 1908. године отворио фото-атеље и у Невесињу. Једна од Симовићевих познатих фотографија био је групни портрет на коме је чак деветнаест особа, одраслих и дјеце, позирало на отвореном.

Код мајстора Симовића занат је у Билећи изучио и Требињац Душан Бокоњић. Званични фотографски атеље отворио је послје завршетка рата и без конкуренције радио до 1927. године, када се у Требиње доселио његов колега Јурај Кежић.

***

Фото-апарат њемачке марке *Leica* свој назив је дуговао комбинацији прва три слова презимена оснивача компаније за производњу, *Leitz (Ernst Leitz)* и прва два слова од ријечи *Camera: Lei-Ca*, или „лаика“. Оба требињска фотографа располагали су са овим апаратом, за снимања на терену, без обзира на његову америчку цијену од вртоглавих 90 долара.

Фото-апарат који је користио мајстор Кежић био је направљен од потпуно црног метала, без иједног свијетлог детаља и без икаквог платненог или кожног украса. Због тога се апарат чинио хладним и страним предметом, са недвосмисленим подсјећањем на аутоматско оружје уперено у жртву, у овом случају – муштерију. У граду се већ било удомаћило мишљење да фотографисање, на коме ће бити и мале дјеце, треба обављати у атељеу код мајстора Боконића, јер малишани, плашећи се те црне и опаке справе уперене у њих, плачу и отимају се, па кваре утисак при групном позирању. А било је Требињаца који су сматрали како и мајстор Кежић, иначе не баш лијепа и згодна прилика, иза тог апарата изгледа још лошије, чак опасније и подмуклије.

Са друге стране, фото-апарат Душана Боконића био је прави љепотан. Уосталом, као и сам власник у односу на свог колегу. Горњи метални дио, као и испупчени објектив, били су невјероватно полиране жуте боје, баш као да су од чистог злата, док је доња партија апарата била обложена кожним каро рељефом, тамнобордо нијансе. На сваком дугмету и точкићу потпуно јасно се видјела фино брушена зрнаста површина која је онемогућавала клизање прстију и грешку изазвану њиме.

И још нешто, иако су тонови који су пратили окретање и притискање тих важних округлих дијелова били исти као на Кежићевом апарату, имао се осјећај да су кудикамо мекши и топлији.

***

Тог мајског дана, општински гласник, телал Шике, више пута је, ударајући у добош, пролазио главном улицом и позивао суграђане да присиствују ријетком догађају:

– Чујте и почујте!

Вечерас у осам сати, испред ресторације Спаса Анђељића, преко разгласа ће бити омогућено слушање концерта мјешовитог хора Српског пјевачког друштва „Гусле“ из Мостара. Радио Београд ће на својим таласима први пут уживо преносити концерт из овог херцеговачког града. Том приликом, поред редовног репертоара, биће премијерно изведена и музичка обрада пјесме „Баћевићи, село мало“ маистра Тихомила Видошића, цијењеног хоровође.

Посебан ужитак слушаоцима ће приредити познати мостарски пјевачи севдалинки, Славко Каран и Јово Миличевић, а већ по традицији „Емину“ ће отпјевати ненадмашни Миле Јањић.

Слушање преноса ће коштати само један динар!

Чујте и почујте!...

*Баћевићи, село мало,
дабојда се џумбусало!
Кад у њеби нема момка,
завлагала све ђевојка!*

XIII

ДРЖАВНА ТРГОВАЧКА ШКОЛА

Пов. Бр.9

Требиње, 17. мај 1935. године

РЕДАКЦИЈИ ЛИСТА „ВРЕМЕ“
Београд, Поенкареова ул. 4-6

У Вашем цијењеном листу од понедјељка, 13. маја 1935. године, број 3992, на страни 5 изашао је један напис „Професорска афера у Требињу“, у коме је, нарочито у посљедњем пасусу, нанесена увреда и клевета цијелом наставничком збору поверене ми Трговачке школе и мени лично!

Захтијевам од редакције листа „Време“ у најкраћем року:

1. Да изда име писца тога написа како би се проишљив њега могле предузети извесне законске мјере.

2. Да на основу чл. 26. и чл. 52. Закона о штампи, одштампа у наредном броју листа на истом мјесту и истим словима следећу исправку:

Садржина чланка „Професорска афера у Требињу“ изнесена је тенденциозно, субјективно и на основу нејровјерених вијести. Нарочито је неистинито тврђење о истисивању дјеце из школе, како је то у чланку објављено. Уосталом, неистинити те вијести потврдили су у својим изјавама и родитељи многих ђака!

Директор
Жарко Станаревић, с.р

XIV

Одмах послѣ завршетка наставе, негдје око 13 часова, директор Трговачке школе, професор Жарко Станаревић, ушао је у фотографску радњу Душана Бокоњића. Фотограф је био мало изненађен посјетом уваженог суграђанина, јер га није очекивао, па га је срдечно поздравио и понудио му да сједне на једну од оне три тапациране столице. Професор је то прихватио и скинувши сламнати шешир, обрисао марамicom зној са лица.

– Врућина директоре, вани је прави пакао. Овдје код мене у радњи, ипак је мало подношљивије – започео је разговор фотограф.

– Да, свакако, сав сам у голој води, само док сам прешао од школе до Тебе – сложио се директор.

– Професоре, стара је изрека да се клин клином избија. Да ми попијемо по једну лозовачу?

– Па... могли бисмо... док разговарамо – радо је прихватио директор.

– Ево ракијице... А о чему сте мислили да причамо, професоре? – упитао је сликар.

– Хмм... О екслибрисима.

– О екс... о чему то? – застао је у чуду Душан Бокоњић.

– О екслибрисима. Видим Душане, да као и многи, ниси чуо за то?

– Што да Вам сад нешто ту филозофирам, богами и нисам! – признао је фотограф.

– Слушај, људи који имају своје библиотеке са доста књига, желе и да их обиљеже на неки начин... – детаљно је почео да објашњава професор Станаревић.

– Да би они што позајмљују и заборављају, знали коме да их врате, ха, ха, ха... – подсмјехну се фотограф.

– Па и то може бити један од мотива, али важнија је жеља власника да пригодно означи све своје књиге, које ће сутра остати у наслједство његовој дјечи, па онда унуцима и праунуцима, а тада ће тај екслибрис добити и на значењу и на вриједности, поготово што и он сам, поред књиге, може да представља мало умјетничко дјело – потрудио се да објасни директор школе.

– Хмм... Али, главно ми нисте рекли. Шта је у ствари тај екслибрис? Потпис, цртеж?...

– Да, у праву си, нисам Ти још све испричао, али видим да имаш професионални осјећај и да наслућујеш. Могу бити и цртежи, али и потписи, у ствари, све оно што власник сматра карактеристичним за себе и што би симболично могло указивати на њега... Ради се о мањим или већим картицама које се лијепе на горњи лијеви угао унутрашњости предње корице...

– Ааа, постаје ми јасније! Ради се о некој врсти наљепнице или вињете на којој би био тај цртеж или потпис власника? – досјетио се фотограф.

– Отприлике тако. Најчешће умјетник, графичар, уради модел или калуп који онда може да се отискује безброј пута, било на саму корицу или на мањи папир, а он би се потом налијепио на исто мјесто.

– Да, да, да... Нешто као поштанска марка? – већ сигурније је рекао Душан Бокоњић.

– Браво мајсторе! Свака част, управо тако! – одушевио се директор.

– Хвала, професоре! Мада, није ми потпуно јасно оно са симболиком цртежа?

– Види, овако! Да умјесто многобројних филмова, на

полицама имаш књиге и да желиш да их обиљежиш нечим што ће указивати на Твоју личност, породицу, професију ... шта би Ти дао да се нацрта? – разложно је објашњавао директор Станаревић.

– Фотографски апарат! – као из топа је одговорио сликар.

– Очекивано! Знао сам! На врху наљепнице би свакако писало „Екслибрис“, то *Ex libris* на латинском значи „(једна) од књига“, а на дну твоје име – Душан Бокоњић. Није проблем да се дода и занимање, али то би већ мирисало на визит-карту. Ако би цртеж Твог фото-апарата урадио умјетник, он би могао да га представи и на неки симболичан, загонетан начин, а може, рецимо, као позадину да дода и неки мотив који Ти волиш.

– Директоре, сад ми је потпуно јасно! То уопште није лоша ствар!

– Тако је! Данас у свијету постоје хиљаде екслибриста, чак имају и своја удружења, која се баве скупљањем тих малих умјетничких дјела. Некада, због накнадне популарности самог графичара, екслибрис може да израсте у врло вриједно умјетничко дјело и да у засјенак потпуно баци књигу на којој је налијепљен! – поносно је издекламовао професор.

– Лијепо... ко би рекао...

– Морам Ти још рећи, да екслибриси, у разним формама, постоје од када и саме књиге. Није легенда, већ жива истина, како је и Свети Сава своје црквене папире и књиге обиљежавао печатом напрстњаком...

– Е, то је већ нешто... Него, као што знате, ја нисам графичар, ја сам фотограф и не знам како бих Вам могао помоћи, ако сте због тога дошли до мене?

– Знам... Ја сам разговарао са мојим пријатељем из

Новог Сада, скупа смо студирали у Београду, Твојим имењаком Душаном Салатићем...

– Салатићем, сигурно је поријеклом са Бијеле Рудине? – живнуо је фотограф.

– Јесте, и врло је поносан на то!

– И? – тражио је наставак приче власник радње.

– Па, Салатић је предсједник Удружења екслибриста Дунавске бановине и ради као правник у Војвођанској интензивној банци. Он би средио у штампарији, гдје се израђују њихови формулари, да ми ураде неколико стотина екслибриса величине 6 x 3 цм...

– Одлично! „Нека свога и у гори вука!“, ха, ха, ха... Него, директоре, како ћете доћи до графике?

– Душане, Ти знаш колико ја волим наш град, а то зна и Твој имењак, тако да је подржао моју идеју да ја умјесто графике или цртежа или само голог потписа, ставим фотографију неког познатог дијела Требиња и мене у њему. Али, некако тајанствено, рецимо, да ми се не види лице, а ипак да се зна да сам то ја!

– Опа Бато, значи фотографија! – побједоносно је узвикнуо Бокоњић.

– Ето, јесте... Мислио сам да ми то урадиш, Ти ћеш сигурно знати како... – узвратио је професор Станаревић.

Фотограф се на неколико тренутака дубоко замислио, а онда као опарен ускликнуо:

– Директоре! Ово је невјероватно!

– Овај... шта је невјероватно? – упитао је збуњени професор.

– Човјече!... пардон, директоре, ја већ имам ту фотографију! Ха, ха, ха...

– Имаш фотографију, за коју ја и не знам!? – подигао је обрве и благо зинуо директор.

– Ха, ха, ха, тако некако! Слушајте!... Недавно, баш у предвечерје, са угла Хотела „Радић“, сликао сам наш корзо, али тако да се на слици види и Леотар и пијаца и градска кафана и знам да сам са леђа случајно ухватио и Вас, у капућу и са шеширом, како по навици шетате. Немојте се љутити, фотографију сам управо због Вас одбацио, јер сам желио снимити градски сутон без људи, што сам и успио! Сигуран сам да тај филм могу пронаћи, јер посједујем сваки који сам потрошио, али ће ми требати времена – са сигурношћу је устврдио сликар Боконић.

– Душане, човјече, натоци још по једну! – одушевио се директор Станаревић.

– Тако је професоре, дошли сте на двије ноге. Хајд’ живјели!

– Живјели!

– Директоре, сигуран сам да једва чекате да видите ону фотографију. Ја ћу колико данас прегледати све филмове и сигурно пронаћи онај који ми треба. Чим урадим слику, донијећу Вам је лично у школу, сваки дан пролазим туда.

– Е, баш Ти хвала, Душане!... Твој имењак Салатић ће се одушевити. – закључио је челни човјек Трговачке школе.

– Негоо... Директоре, школска година је при крају, а још се по кафанама прича о... о оној афери са професором и дјевојчицама. Има ли краја тој бруци? Неће ваљда онај манијак предавати и у сљедећој школској години? – Фотограф је опрезно начео нову тему.

– Не сједај ми на муку, мој Душане! Тај биједник Милидраговић је сигурно крив, међутим нема доказа против њега. То што ученице знају како му изгледа

унутрашњост стана, он правда њиховим заједничким доласком код њега, када су му из школе наводно донијеле задаћнице, а нису! И што је најгоре, прије избијања афере, због говоркања у граду да је склон нечасним поступцима, ја сам га уопштено опоменуо, а он, лукавац, писмено ми је одговорио да му никада ниједна ученица није сама ушла у стан, осим ове двије, скупа, а које је већ тада спопадао, и на тај начин унапријед обезбиједио алиби за моје касније конкретне оптужбе. Када сам ја добио притужбе од ученица, он се позвао на тај допис!

– Ухх... Јадна дјеца. Знам мајку од те Чубриловићке...

– Ма гледао си и дјевојчицу, једна лијепа гара, има велику црну плетеницу до у сред леђа – подсјетио је фотографа директор Трговачке школе.

– Да, да...

– Него, мој Душане, то није најгора ствар...

– Како није, директоре, куд ћеш горе од тога?

– Нећеш вјеровати, шушка се и у самој зборници да су родитељи дјевојчица спремни да за одговарајуће уступке, а помиње се и новац, приморају дјецу да писмено негирају своје првобитне изјаве! Ето... На крају бих пред бановином и министарством најдебљи крај могао извући управо ја! „Ни лук јео, ни лук мирисо!“ – изјадао се професор Жарко Станаревић и дубоко уздахнуо.

– Аууу, директоре...

XV

Госїодине директїоре,

Прекјуче, у субоїу 27. аїрила, сазнала сам да се моја се-
сїра Чубриловић Смиља, ученица III разреда Трїовачке шко-
ле, поїужила мајци на свої професора Госї. Јована Мили-
граїовића.

Казала је да ју је Госї. Јован Милиграїовић у пїеїак, 19.
аїрила, на одмору позвао да послије подне дође у њеїов сїан
да јој да боцу да му купи бензина. Она је дошла а професор
ју је увео у шїајз да изабери боцу и помом прїлком је дирао по
прсима и пољубио је у врати. Она је оїишла по бензин, и вра-
тила се са њим а шїада јој је професор рекао да оїеї суїра
послије подне дође да му помоїне око прїписивања ћака по
азбуци. Обазирући се на њеїов поспїуїак у шїајзу, Смиља су-
їра дан није оїишла код Госї. професора већ је све испри-
чала мајци, а мајка шїек прїкјуче мени.

Ради оваквої понашања професора, сїрам својој ученици,
молим Госїодине директїоре да о овоме поведете испїраїу

Са шїовањем

Чубриловић Невенка

Требиње, 29/IV 1935.

**Одусїајем од шїужбе пошїо ме је мајка поїрешно
обавијестила.**

Чубриловић Невенка

Требиње 22/V 1935.

ИЗЈАВА

На њиховања директора о њиховуку њиховина њиховора Јована Милидрајовића њихова мени моју изјави њихова следеће:

Прошле седмице, у њиховорак 23. априла на великом њиховору ме је њиховогин њиховосор Јован Милидрајовић њиховозвао да њиховослије њиховогне дођем код њихова у њихован да му њиховомојнем око њиховојрејиса ојјена. Када сам дошла сјео је на њиховолицу за њиховолом, а мени рекао да сједнем њиховоред њихова. Ја нисам њихово хитјела и сјела сам на суђиховојну њиховрану њиховола. Ја сам му чиховојала ојјене, а он је њиховосао. Чехово је њиховокегдао и нењихово сасвим друго би ме њиховојао. Ја сам му њихововорила да идем кући када немам њиховоу никаква њиховосла. Он ми није дао да одем већ ми је завукао руку у њиховрса и њиховољубио ме је у њиховој. Покушао је и у лице, али ја сам се њиховоела назад са њиховолицом њихова није мојао. Тада сам се уњиховојала и ођиховошла њиховојрема њиховојрајима. Он ме је сђиховојао и њиховојреје неђо ми је ођихововорио њиховоја њиховојмиловао ме је њихово коси.

Ја сам њихово исђиховојчала друђиховојрици Чубриловић Смиљи, а она ми је рекла да је њихово исђихово и њиховој радио неколико дана раније и да је њихово она исђиховојчала мајци.

Ањиховојрић Љеђиховосава
ученица III разреда

Требиње 29 - IV - 1935.

Ово њихово сам њиховоре најиховосала није исђиховојина.

Ањиховојрић Љеђиховосава
ученица III разреда

Требиње 22 - V - 1935.

XVI

Фотограф Душан Бokoњић је лакше него је очекивао пронашао филм у коме се налазио негатив потребне му фотографије, са снимљеним директором Трговачке школе, професором Жарком Станаревићем. Већ сутрадан је ушао у своју лабораторију да изради слику и макар мало обрадује видно индиспонираног суграђанина. Још док је стајао у мраку, осјетио је неку нелагоду, нешто као слутњиу или нејасну трему, чак му се и чело благо оросило знојем.

„Мора да сам се негдје прехладио ових дана?“ – помислио је упаливши лампу која је преко офарбаног стакла читаву лабораторију увила у тамноцрвени омотач.

Док је у једној плиткој четвртастој посуди, налик тепсији, припремао раствор развијача, у другу исту такву сипао воду, а у трећу фиксир, сјетио се начина израде фотографија на почетку његовог бављења овим изузетним послом. Умјесто Кодаковог филма, који даје могућност снимања и преко 30 фотографија, употребљавале су се мале стаклене плочице, а требало их је вадити послије сваког окидања. Уствари, тако ради и сада, али само са апаратом великог формата, у атељеу. Срећом, и поред великог рата, цивилизација је кренула напријед.

Узео је један фотографски папир димензија 12 x 9 cm и уклопио га у дрвени оквир. Потребни негатив са размотаног филма, изнад тог папира, обасјао је на неколико секунди свјетлошћу из повећавајућег апарата. Потом је папир пребацио пинцетом у прву посуду и таласао

течни развијач преко ње. Задовољно се насмијешо када је послје неколико минута видио да се на папиру полако формира фотографија, а већ се назирала и фигура директора Станаревића. Када је то формирање било завршено, провукао је пет-шест пута фотографију кроз чисту воду, а онда је оставио у посуду са фиксиром. Када је било очито да је процес завршен, слику је добро испрао водом из чесме, обрисао је и причврстио на танки разапети конопац да се додатно осуши.

Чекајући да фотографија буде потпуно готова, припремио је маказе за украшавање руба цик-цак резанјем.

„Кад је за тај екс... екс-либ-рис, нека баш буде лијепа!“ – помислио је задовољно.

Потом је, ни сам не зна зашто, раширио филм испред очију и онако овлаш погледао у низ поређаних негатива. Одједном је поново осјетио ону nelaгоду и знојење, скоро у исто вријем када је уочио фигуре градоначелника Тупањанина са супругом и кћеркама испред њихове велике и лијепе куће, преко пута католичке цркве. Али, пажњу му је привукло нешто уз саму десну ивицу негатива, па је приближио филм очима. Било је јасно да се у позадини случајно нашла и нека друга особа, чију фигуру је као вишак исјекао када је израђивао слике за господина градоначелника.

Грозничаво је поновио читав лабораторијски поступак и на крају скамењен стајао над фотографијом, посматрајући фигуру дјевојчице са дугом црном плетеницом преко леђа. Држећи боцу у руци, управо је улазила у ходник градоначелникове куће.

Изашао је из лабораторије и клонуо на столицу. Дохватио је флашу са лозовачом и потегао добар гутљај.

Затим је са одлучним изразом на лицу, испод пулта, извадио коверат и на њему написао адресу. Урађену фотографију је запаковао и закључавши радњу, упутио се према пошти.

XVII

МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСАВИЈЕ
Оделење за средњу наставу

С. Н. Бр. 2307
Београд, 30. јуна 1935. г.

КРАЉЕВСКОЈ БАНОВСКОЈ УПРАВИ
Просвејтно оделење

Ц Е Т И Њ Е

Краљевски намесници, указом својим СНБр. 2307 од 30. јуна 1935. године, а на основи § 103, 254. и 346. Закона о чиновницима у вези са § 62, тачка 25. Финансијској закона 1932/33. годину, ВРАТИЛИ СУ: у VIII положајну групу Милиграјовић Јована, професора Трговачке школе у Требињу, чиновника VII положајне групе. Осим наведеној, именовани професор Милиграјовић Јован ПРЕМЕШТА СЕ на портирницу Просвејтној оделења Краљевске бановске управе на Цејињу.

О овоме се извештавајте ради знања и извршења.

По наређењу
Начелника Оделења за средњу наставу
инспектор, П. Зарић, с.р.

КРАЉЕВСКА БАНОВСКА УПРАВА
ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ

III Br. 484

Цетиње, 10. јула 1935. г.

ДИРЕКТОРУ ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ
ТРЕБИЊЕ

Доставља Вам се предње, ради знања и даље надлежности.

По наредби Бана
заступа начелника,
Иван Лекић, с.р.

II
ДИО

XVIII

Одмах послје мартовског пуча у Београду 1941. године, Министарство војске и морнарице је тактички реаговало позивом припадницима резервног војног састава да се јаве на своја одредишта. Другим ријечима, извршена је мобилизација. Тако је било и у Требињу, гдје су нагннули резервисти из читаве Херцеговине, али и дијела Црне Горе и приморја. И док у ранијим приликама тешко да се могло окупити и пола резервног састава, због заузетости људства пословима, али и њиховог избјегавања војног дрила, овај пут се чинило да су дошли малтене сви позвани. Већ годину и по дана Њемачка је заузимала једну по једну европску државу, укључивши и силе попут Француске, или их је придобијала за своје савезнике, тако да је на ред дошла и Југославија. Резервисти су рачунали да ће на лицу мјеста, у контакту са официрима, добити драгоцену сазнања шта ће се дести са Краљевином и шта им је чинити да би заштитили себе и своје породице.

За разлику од ранијих војних вјежби, када се чинило да су град окупирали резервисти, овог пута то се није могло рећи. Истина, све је било у знаку сивомаслинасте боје шињела, али је изостајала она позната гужва, галама, и добро расположење које су војни ветерани, за свог боравка, уносили међу домаће становништво. Некако препаднути, неспремни, изгужвани и отромбољени, неошишани и необријани, са великим стомацима и неприродним ходом и покретима, дјеловали су отужно, скоро јадно, а о повјерењу у њихове војничке способности

није могло бити ни говора. Истина, било их је и у кафанама и испред њих, „Под платанима“ највише. Понекад би се неко осмјелио и започео познату путничку пјесму, али би то учинио врло лоше, или не би био на одговарајући начин подржан пратећим гласовима, па би се све завршавало пропалим покушајем иза кога је остајала ружна празна тишина. Једном ријечју, резервисти су само доприносили општој забринутости и сивилу у које је град утонуо. А био је почетак прољећа!

На теренима у кругу касарне, као и на неколико пропланака у ближој околини града, разапети су шатори, што није било довољно да се смјесте сви резервисти, па су распоређивани „на конак“ по кућама домаћег становништва. Код Кукурића у Доњим Полицама, била су смјештена чак шесторица људи, а у сусједству код фотографа Бокоњића, тројица. У незавидној ситуацији и једни и други, настојали су да се што мање гледају и да се што прије растану. А растанак је услиједио врло брзо.

Још истог недјељног пријеподнева, 6. априла, становници Требиња су мање-више знали да се Београд бомбардује. Са разгласа, изнад улазних врата у ресторацију Спаса Анђелића, народ је слушао вијести емитоване преко Радио-Београда.

– Пажња, пажња! Нијемци бомбардују Београд! Много је жртва, велика су разарања! – одјекивао је глас престрављене спикерице.

Читав тај дан, владала је у граду општа пренераженост и невјерица, да би се већ сутра ујутро, од саме зоре, могло осјетити да више нема организованог и контролисаног начина живота, односно, да не постоји снага државе која га обезбјеђује.

Прво спорадично, по двојица или тројица резер-

виста, најчешће земљаци из истог мјеста, недостајали су на редовним вечерњим прозивкама, да би временом дошло до њиховог општег и нескривеног напуштања јединица и одласка кућама. Могли су се видјети како распојасани, са каишевима преко рамена, раскопчаним шињелима и без капа одлазе путевима који од Требиња воде према Билећи, Никшићу, Мостару или Дубровнику. Становници Требиња су их испраћали забринутим погледима и дубоким отпухивањем...

Врло брзо, и у самом граду је настао хаос, а све је почело око војничког магацина који се налазио на Мекочини, преко пута жељезничке станице. Била је то чврста војничка грађевина на три нивоа, намјенски изграђена за смјештај великих количина брашна. На прозорима су поред дебелих решетака била и ојачања од густих жељезних мрежа. Магацин је чак располагао и великим теретним лифтом, а само за његове потребе, један колосјек се одвајао од жељезничке станице и долазио до огромних улазних врата. Рецимо да испред њих, тог јутра, није освануо наоружани резервиста, а врло је могуће да је неко од пролазника запазио и како су та тешка врата одшкринута, па је прво снебивајући се, а онда све слободније, пришао и провирио унутра. Није му требало много размишљати шта да чини, тада када је рат већ почео! Да, али како то извести!? Вреће су направљене од јуте, баш за војску и напуњене са чак 80 кг брашна. И када би се врећа бритвом преполовила, рјешење је било тешко 40 ока, па се наш јунак сигурно одлучио да кући понесе четвртину паковања, од чега је пола просуо успут. Свакако да је планирао и да се поново врати са женом, која је могла понијети више него он...

Траг од просутог брашна морали су видјели и други суграђани, тако да је већ са првим сунчаним зрацима, око магацина и у њему врвјело као у кошници. Чули су се ту снажни мушки херцеговачки гласови који довикују, објашњавају, пријете или псују, женска вика, цика, хистерично инађење и истјеривање правде, све до дјечијег запомагања и дерњава. Свакако да је бројчано највише било градске сиротиње која је по „следовање“ дошла пјешке, тек са некаквом кантом, плетеном торбом или Владовом гајбом обложеном тканином. Они су били принуђени да на раменима односе четвртину вреће брашна, успут остављајући по себи и по путу фини бијели траг. Руку на срце, траг су остављали и парови носача са трагачама, натовареним са по пола вреће драгоцјеног терета, док се стаза најмање бијелила иза оних који су успијевали да брашно одгоне у неначетим врећама – то су били срећници са „диварама“ на један жељезни зарђали точак који је болно цвилио, боље стојећи домаћини са двоколицама на гурање и на крају градска елита која је себи могла приуштити транспорт на четири точка. Таксиста Симо имао је пуне руке посла, упркос подизању цијене због прљања аутомобила. Треба поменути да се међу тим превозним средствима могло видјети и понеко бицикло, али је возња њиме била врло ризична због парања вреће ланчаним зупчаником. У игру су већ око поднева ушле и животиње, осамарени и упрегнути коњи, као и многобројни магарци. Они су остављали трагове својих копита у бијелом прекривачу, баш као у јануарском снијегу. Нажалост, један магарац је подлегао под теретом при самом товарењу, а сипљиви дорат негдје око Волујца.

На Жељезном мосту, заосталом још од аустроугар-

ског времена, владао је прави кркљанац од грађана који су узнемирани, и у страху да су закаснили, хрлили према магацину и оних који су се распамећени, раздрљени, знојави и свакако, потпуно бијели, побједнички враћали кући са плијеном... у ствари са првом туром плијена! Посебну ноту до тада невиђеном урнебесном догађају давао је Луди Мана који се са кантом попео на врх жељезне конструкције моста и одозго, грохотом се смијући, месијански посипао брашно и по себи и по суграђанима:

– Навали народе, још мало па нестало! Биће рата, ха, ха, ха...

Управо у тој пози својом „лаиком“ га је овјековјечео Душан који је све посматрао одоздо од Требишњице! Ни сам није знао како, али на памет му је пала она изрека: „Смије се ко луд на брашно!“.

Пљачка се завршила исти дан. Када је већ била при крају, и у касарни су се сјетили да интервенишу, тако да су се тешка врата затворила и закључала испред испражњеног магацина. Сигурно да се вијест о „дијељењу“ брашна, и то баш тада на почетку рата, проширила у току ноћи и до сусједних села у Поповом пољу, Зубцима и Љубомиру, тако да су сутрадан око магацина почели да лукаво круже кошчати сељаци са осамареним коњима, често отресајући брашно са опанака. У почетку су га чак и кушали и мљацкајући сумњиво вртјели главом.

Слој брашна испред магацина допирао је скоро до глежњева пролазника, па се онда тањио како се ишло према граду, са поновним задебљањем на уском Жељезном мосту. Потом су се бијеле стазе гранале према домовима учесника у пљачки, што баш и није било

пожељно, па су домаћице водом и метлом чистиле терен бар на двадесет метара од куће, настојећи да не погледају једна у другу...

***

Врло брзо по доласку у Требиње, 1878. године, Аустроугари су поред неколико дугачких касарни и пратећих објеката у пољу, направили и велику тврђаву са два нивоа на пустом брежуљку одмах изнад насеља Крш. Са стојала се од четири блока међусобно спојена у квадрат са двориштем између њих и са двије велике куле ваљкастог облика, постављене дијагонално. Од источне куле, озидан је моћан зид висок скоро четири метра који се стрмо спуштао до саме Требишњице, претходно пресјекавши цесту из правца Билеће. И изнад и испод пута направљени су кружни бункери врло дебелих зидова, са неколико уских пушкарница, а тај пролаз између њих назван је – Билећка капија. Од западне куле, нови зид се пружао на другу страну, силазећи према трима дугачким касарнама које су низводно излазиле на ријеку. На тај начин је била блокирана и цеста којом се у Требиње стизало из правца Дубровника, али су овдје бункери били спојени ћемереним луком, па је све личило на праву капију – Дубровачку. Тако се град обрео унутар једног својеврсног троугла, чији се врх налазио на брежуљку, странице су били високи зидови, а природну основицу је представљала Требишњица, преко које су Аустроугари положили Жељезни мост.

У новонасталој Краљевини, поменуте капије су остале као сјећање на један буран период у историји града. Тада нико није ни помишљао да ће опет кроз њихове

пушкарнице вирити митраљеске цијеве, а на самој капији бити постављени наоружани стражари са препрекама од бодљикаве жице...

Тачно у подне, тог 17. априла 1941. године, који је падао у четвртак, кроз Билећку капију, у формацији клина, превезла су се тројица талијанских војника на мотоциклима марке *Gucci*. На глави су имали плитке шлемове и заштитне наочари. Одмах иза њих наишла су троја борна кола, типа *Autoblinda 41*, са дугачком топовском цијеву малог калибра позади и кратком митраљеском напријед. Пажњу на њима су привлачиле дебеле резервне гуме смјештене на бочним странама. Потом се навезло двадестак бициклиста чији су шлемови били маскирани шареном бојом. Радило се о чувеним берсаљерима са њиховим заштитним знаком, перушкама од великог тетријеба. Возили су по двојица у колони, уједначено, скоро под конац. Са обје стране били су причвршћени препуни ранчеви, а обавезно иза сица уролано шаторско крило, тако да су се од бицикла видјели само доњи дијелови пуних дебелих гума. Иза њих су наишла три возила из серије средњих војних камиона марке *Fiat 626 NLM*, без царада, тако да су се на каросерији запажали војници како правилно сједе поредани у два реда, са пушкама ослоњеним о под. На њима су биле потпуно црне војничке кошуље. Послије једног отвореног ципа, наишла је колона камиона, овај пут са навученим царадама, а за њима опет „фијати“ са војском. Конвој су у правилним размацама пресјецали мотоцикли и борна кола. И на крају, последије све те људске и војно-техничке силе, мора се поменути и мало опуштенији, да не кажемо веселији, дио дугачке колоне коју су сачињавали, не неки моћни четворточкаши већ

„четвороногаши“, коњи, мазге, муле и магарци! Вођени на кратком повоцу, у строју по два, послушно су грабили покрај својих чувара.

Радило се о припадницима 32. пјешадијске дивизије *Marche*, саставног дијела 6. армијског корпуса Италије. Читаво то пријеподне они су пристизали на Горичко поље из правца Никшића, гдје су се груписали и направили свечану ратну формацију која је побједоносно ушла у Требиње. Одмах по доласку, подигли су талијанску ратну заставу на Команди мјеста и тиме на симболичан начин дали до знања да је град окупиран.

Фотограф Душан Бокоњић је тог јутра, већ на Жељезном мосту, сазнао да се у Горици концентрише талијанска војска која ће тријумфално ући у Требиње, баш на дан потписивања капитулације Краљевине Југославије у чешкој амбасади у Београду. Свакако да није желио пропустити прилику да тај догађај не овјековјечи својом „лаиком“, мада је био свјестан и опасности којој се излагао. Одлучио је да чело колоне фотографише са супротне обале, са купалишта Бање, одакле се Билећка капија видјела као на длану, а по дужини да „хвата“ колико му објектив буде дозвољавао. Тако је и учинио и сакривен иза дрвених кабина за пресвлачење провео пуна два сата. На крају се чекање исплатило, тако да се врло задовољан вратио кући. Иако је горио од радозналости да види јесу ли слике успјеле, ипак није желио ризиковати прелазећи на супротну обалу, гдје му се налазила радња.

Већ у петак ујутру, поранио је у лабораторију и док је вјешао на конопац урађене фотографије које су биле одличног квалитета, у радњу су грубо банула два талијанска војника и један цивил, за кога се испоставило да

је преводилац са упадљивим црногорским акцентом. Изузели су филм и фотографије и спровели Душана до команде гдје је, послије сат чекања, уведен код мајора Рафаелија, очито безбедњака. Радило се о ниском чо-вјеку, врло тамне пути, са црном правом косом науље-ном ораховим уљем које је пријатно мирисало.

– Ви сте се, господине, дрзнули да фотографишете талијанску оружану силу – започео је исљећивање, по-слије неколико кругова око свог стола и столице на ко-јој је сједио фотограф.

– Ја... ја сам само... желио...

– То је шпијунажа, господине, и подлијеже гоњењу по нашим војним законима! – простријелио је мајор опасним погледом требињског фотографа.

Настала је злокобна тишина и Душану Бокоњићу ка-сније никако није било јасно ни откуд му та идеја, а ни храброст, да, док је мајор ходао по канцеларији, покаже на уоквирену фотографију на столу, са лијепом плавом женом и малим дјечаком и изусти:

– Мајсторски урађена фотографија! – и не само то већ и потпуно сулудо опази – Сладак мали дјечак.. и... врло лијепа госпођа!

Мајор је застао као укопан, а онда је са његовог лица постепено ишчилила опасна маска исљедника спре-мног на најгоре, а појавио се топао природни изглед поносног оца и мужа:

– Наш драги мали Пипо... и моја Силвија!

Растали су се у скоро пријатељском расположењу. Мајор Рафаели је задржао израђене фотографије та-лијанске војне колоне, свакако са припадајућим дије-лом филма. Душану је дозвољено да остатак филма са другим сликама понесе, с тим што је на крају официр

отпустио преводиоца и на лошем српском језику, али ипак разумљиво, изразио наду да ће га фотограф упознати са расном црнком бујних груди која се изазовно смијешила на једној од фотографија. Била је то згодна Мађарица Фрида, а рат који је управо почео затекао ју је у Требињу, као конобарицу. Бокоњић ју је снимиио прије неколико дана.

– Мајстор Душане!... наши смо... уради ми једну са дубоким деколтеом, овако... долазе тешка времена!

XIX

Управо док је талијанска војна колона пролазила кроз Билећку капију у Требињу, Владо је са обронака изнад Пераста посматрао како у заливу тоне један ратни брод, разарач, послије серије жестоких експлозија. Прије десетак дана добио је позив за мобилизацију, па се уредно јавио на зборно мјесто 150. пјешадијског пука у Црквицама, изнад Бококоторског залива. Прво што је чуо у јединици била је вијест о проглашењу Независне Државе Хрватске, коју је преко таласа „Радио Загреб“, 10. априла свечано објавио Славко Кватерник. Новооснованој држави је према том саопштењу припала и читава Босна и Херцеговина. Владу није требало много времена да се увјери у врло лошу борбену готовост не само војника већ и официрског кадра. Када су њемачке „штуке“ почеле да уз заглашујућу буку мотора бомбардују циљеве у заливу, обрушавајући се скоро вертикално према мору, неискусни официри су побједоносно куражили војнике:

– Видите, јунаци, како наша артиљерија обара непријатељске авионе! – а када су „штуке“ нагло правиле заокрет и дизали се увис, официри су остајали забезекнути и посрамљени.

У току марша према Котору, Владо је наслућивао да ће врло брзо доћи до потпуног војног слома. У његовој митраљеској чети, доста војника није добило лично наоружање, пуковска комора је врло слабо напредовала са обичним коњима реквирираним од сељака, а обућа већини резервиста није била одговарајућа, па их је

доста врло брзо било избачено ван строја. Многи су протестовали и жалили се на недостатак хране, упркос пуним складиштима у градовима залива.

Оно што је Влада највише изненадило, био је потпуни мук међу официрима. Видјело се да очекују скору капитулацију, чак и да је многи прижељкују. Били су дезоријентисани и преплашени. Неколико дана прије дефинитивног пораза, у Владов шатор је дошао курир и рекао му да пође с њим, јер га требају официри. Он је пошао и у командној соби затекао јадан призор. Старјешине су сједиле око стола, видјело се да пију ракију, многи су зурили преда се или су преплашено колутали очима. Када се Владо појавио, као дјеца су га опколили и засули питањима:

– Владо, знамо да си комуниста. Нека си, само нам кажи шта мисле твоји о овој ситуацији?

– Шта ће бити с нама?

– Знате ли ви ишта о намјерама Руса?

Владо их је посматрао са нескривеним жаљењем и неодређено одговарао. Ускоро су официри почели да необјашњиво нестају из јединица, а слиједили су их и војници. До потпуног расула дошло је баш тога 17. априла. Кроз логор је наишла велика скупина војника у шињелима и тешким чизмама, припадници тврђавске артиљерије. Газили су у групи без икавог реда и команде. Са чуђењем и горким разочарењем су се обрађали припадницима Владове митраљеске чете:

– Види ових несрећника, они и не знају!

– Шта ћете ту, јадни не били! Зар не знате да је била капитулација?

– Идите кућама, јунаци, нема више ни Југославије ни њене војске!

Када су дошли до Тројице, на раскрсници путева за Цетиње, Котор и Будву, затекли су масу распуштених војника. Било је жалосно видјети како талијански црнокошуљаши без икаквог страха пролазе између њих на својим мотициклима.

Владо је са неколицином другова Херцеговаца одлучио да се пробију назад, до свог родног мјеста. Свакако, са личним наоружањем.

***

Већ прекосутра, освануо је у Грахову. Ту је постојала јака партијска организација, није било засеока без једног или два члана. Рекли су му да се онај кога је тражио, повукао у своје село Нудо.

– Ооо, види ти ратника! – нашалио се Мизара када га је видио – Добро дошо, плашијо сам се да те Талијани не заробе, имају спискове наших људи!

– Боље те нашо, друже Мизара! – одушевљено је узвратио Владо своме политичком идолу – Неће гром у коприве, ха, ха, ха...

Нудолчанин је био врло информисан и од њега је Владо сазнао да је онај брод кога је видио да тоне, разарач Краљевске југословенске ратне морнарице „Загреб“ са којим су потонула двојица официра који нису могли да прихвате пораз и капитулацију без борбе. Милан Спасић и Сергеј Машера.

– Будале! – поспрдивао се Мизара – и шта су на крају постигли? Ништа, дупло голо! Дали су своје животе узалуд! Боље би им било да су се прикључили нама, па кад ми формирамо нашу комунистичку морнарицу, да се ставе на располагање новој држави и војсци.

– Свака ти је златна, друже Мизара – сложио се Владо – мада, ја имам и неко поштовање према том њиховом херојском чину. Мислим да би и сваки члан Партије морао бити спрема да у одсудном тренутку погине за наш узвишени циљ! Попут те двојице заблудјелих несрећника, за њихову пропалу ствар!

– Добро си то реко, друже Владо, баш заблудјелих. Краљ је прије неколико дана са члановима Владе полетио са Никшићког еродрома пут Грчке, а одатле ће вјероватно у Лондон. Извуко балавац гузицу, а ви, његови официри, гините под заклетвом томе фићфирићу! За краља и отаџбину! Ноћ прије полијетања, желио је да у Горњем манастиру у Подстрогу спава са курветином коју је повео из Београда! Али кад је било стани-пани, није је пустио у авијон. Наши другови из Никшића јављају да су иза њих по писти остале и златне полуге, како би што више чланова Владе и њихових породица стало у летјелицу. Нека само иду, сигуран сам да се више никада неће вратити. Цркли дабогда!

– Их, ти свашта знаш, друже Мизара!

– Сигурно да сам обавијештен, раде другови на терену, као сат! Него, друже Владо, сврати дан-два кући у Аранђелово, обиђи родитеље и кћерку, а и млада те се сигурно добро ужељела, па кад обавиш посао, ха, ха, ха, отиђи у Требиње, знају те са пијаце, чувај се, повежи се са друговима и извиди ситуацију.

***

У суботу, 26. априла, Владо се са неколико раније оплетених гајби нашао на своме старом мјесту, на пијаци код чесме. Требало му је доста времена да схва-

ти како је дошао у онај исти град, у коме је задњи пут био прије непуних мјесец дана. Људи, од којих је доста њих и лично познавао, ишли су неприкладно обучени у зимску робу, ону исту у којој их је гледао за зимских мјесеци. Некако омршављели, погрбљени, посивјели и тихи, промицали су као сјенке и нестајали из видокруга. Сви су журили и видјело се како им је стало да се што прије изгубе и уточиште нађу између своја четири зида. Ипак, када би га препознали, за тренутак би неочекивано и са нејасном надом живнули и јављали му се са до тада непостојећом пажњом. Њему, од кога су до јуче требињски чиновници и трговци окретали главе сматрајући га обичним сељаком, корпаром из Аранђелова, њему кога су жандарми пратили у стопу због основане сумње да је комуниста. А тих острашћених црвених безбожника, како су их називали, већина се ужасавала као потоњих људи.

„Ово, као да није онај исти град!“ – помишљао је Владо – „Вјероватно су ми умор и неспавање у току марша нашкодрили“ – тјешио се.

Насупрот домаћем становништву, неки нови људи, обучени у сивкастозелене униформе са чудним капима, без шињела, само са упртачима и пиштољима за појасом, били су упадљиви и гласни. Читав пијачни трг и околину испуњавали су једним неразумљивим, пребрзима и уњкавим језиком и смијехом. Талијани!

Када је Владо заузео своје старо мјесто и положио гајбе на степенице, његово расположење се поправило. Истина, људи су и даље неприродно изгледали, није било њихове уобичајене пијачне ларме, као да су разговарали шапатом, са дланом испред уста и са обореним погледима. Али, према њему су се односили на

неки нови начин, скоро са наклоном, што га је збуњивало. Уважавали су га и мекше му се обраћали, невјешто му постављали питања из којих је избијала слабашна нада да ће им рећи оно што желе чути, нешто што ће им на тренутак одагнати парајући бол у стомаку који не престаје. Ти испрепадани људи били су Срби. Изузетно, настојао му се приближити и понеки млађи муслиман, док му Хрвати нису прилазили.

– Дobar дан... Ја бих... имам већ неколико твојих корпи, одличне су... стварно... него сам мислила питати... ова нова држава, независна и хрватска, шта твоји мисле... прича се да ће нас Србе... да ли је то истина?

Владу је било жао тих људи, давао им је неодређене уопштене одговоре, који су остављали какаву-такву наду, која им је била очајнички потребна.

– Ето, шта да вам кажем... није добро... али... полако... ничија није до зоре горјела... треба издржати... Биће боље!

Истовремено је у себи осјећао талас топлине, који му је гријао унутрашњост цијелог организма.

„То је то, народ се окреће нама комунистима, дошла маца на вратанца, кад загусти, спашавајте другови! Гдје су сада краљ и Влада? У Лондону! Аха... нека, нека!”

Посао због кога је дошао у Требиње, Владо је обавио продајући корпе. Другови су долазили и као разгледајући корпе разговарали и снабдијевали га информацијама. Било је очито да се комунисти у граду нису најбоље снашли и да се мора појачати рад с њима, првенствено на организовању снажније сарадње између Срба, Хрвата и муслимана у заједничкој борби против окупатора.

***

Сљедећи пут Владо је дошао у Требиње 31. маја на тајни састанак, коме су поред њега присуствовали и: Миро Попара – студент Правног факултета у Београду и секретар Окружног комитета КПЈ за Херцеговину, Заим Хаџовић – кројачки радник и секретар Среског комитета, Драгица Правица, Раде Правица, Асим Зупчевић, Стево Братић, Мићо Алексић и Мизара. На томе састанку, као могућност, први пут је поменут напад Немачке на Совјетски Савез, што је комунистима на тлу Југославје отварало извјесну перспективу.

И овога пута, Владо је био изненађен присуством нових и непознатих војника у граду, али то нису били већ виђени Талијани, него људи у униформама старе југословенске војске који су на капе пришили велики метални знак у виду латиничног слова „U“. Биле су то усташе, оружана формација хрватског поглавника Анте Павелића. Од другова из града Владо је чуо да усташе интензивно трагају за припадницима Партије и да комунисти због тога морају да удвоструче пажњу. У Требињу је владало злокобно затишје, горе од онога које је затекао приликом претходног доласка. Срби су били испрепадани јер су се преко ноћи нашли у новоформираној фашистичкој држави. Владо је знао шта му је чинити када му је један познаник пришао на улици и шапнуо му:

– Владо, боље би ти било да се одмах покупиш из Требиња. Усташе знају да си комуниста. Страдаћеш ако останеш дуже!

Прије него је пошао назад у Аранђелово, свратио је у ресторацију код Спаса Анђелића. Мноштво талијанских

војника је сједило вани, под тендом, и грајало, тако да је нашао мјесто унутар локала. И то не било које, већ оно исто на коме је лани сједио друг Моша Пијаде, када је у пратњи жандарма дошао из Билеће у Требињски суд на рочиште. Наиме, био је тужио затворског стражара који га је на правди бога премлатио. Као доказ, понио је и своју крваву кошуљу. Док су жандарми испијали вино, Моша се забављао тако што је на парчету папира оловчицом скицирао огромну полицу иза шанка са многобројним боцама различите величине, боје и форме. На оној која је направљена по узору на обрине женског тијела, посебно се задржао.

– Е, па друже Мошо, почело је! – некако свечано је промрмљао Владо себи у браду и наискап попио наручену ракију.

XX

2. OSNOVNI ZAKONI NDH ZAKONSKA ODREDBA O ZABRANI ĆIRILICE

§ 1

Na području Nezavisne Države Hrvatske zabranjuje se upotreba ćirilice.

§ 2

Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u „Narodnim Novinama“, a provedenje povjerava se Ministarstvu unutrašnjih poslova.

U Zagrebu, 25. travnja 1941.

*Poglavnik
Dr. Ante Pavelić, v.r.*

*Broj XXV-33-Z p. -1941.
Predsjednik
zakonodavnog povjereništva
pri Poglavniku
Dr. Milovan Žanić, v.r.*

XXI

Настава у требињској Гимназији, прекинута крајем марта, поново је успостављена од понедељка 28. априла за ученике IV и VIII разреда, а од 3. маја за остале. И када се у срећна времена радило о почетку новог полугодишта, било зимског или љетног, постојала је код ученика одређена доза узбуђења – радости због поновног окупљања, али и жала за минулим данима распуста. Ту се, тек у назнакама, појављивала и недефинисана стрепња због евентуалног предстојећег неуспјеха. Али сада, када су та срећна времена само пушта измаглица, ђачка узнемиреност због поновног уласка у учионицу у потпуно другачијим условима, могла се скоро руком опипати. Није много боља ситуација била ни у зборници, гдје професори нису имали сигурну представу о почетку наставе, шта да кажу у уводном обраћању, како да одговоре на могућа незгодна питања. Због тога је директор Димитрије Курилић одлучио да први час, као неку врсту пробе, одржи омиљени професор француског језика Рајко Бокић, и то оним најзрелијим ученицима – матурантима.

Они су заузели своја ранија мјеста, и без обзира што је већина била одјевена једнако као и прије мјесец дана, када је настава обустављена, није све било исто. Нешто се дешавало у ваздуху, нека мјешавина збуњености али и отпора својствена младим људима при било каквој промјени која може угрозити њихов статус. Због тога су и сами жељно очекивали професора Рајка да у његовом понашању можда дођу до драгоцених информација.

Сви они су били, или већ пунољетни или на граници зрелости и свакако да су знали да држава у којој су рођени више не постоји, да ће неизвјесност можда баш са тим часом француског језика попустити и дати одговор бар на она питања која се тичу њихове будућности, јер их се доста већ видјело на неком од универзитета. Они, који су већ били толико зрели и обавијештени да читају и између редова, осјећали су недефинисану стрепњу, ону која не вара, да ће се десити нешто ружно. То су махом били ученици из српских породица. За разлику од њих, који су се трудили да ту своју мучку прикрију добрим старим расположењем и шалама, ђаци из муслиманских породица су били нешто мање забринуте и орније. Чак два пута прије почетка часа у учионицу матураната навраћао је ђак првог разреда Сафет Мурсел и важно се због нечега шепурио. Скоро театрално се сашаптавао са неколико старијих сународника и без устручавања шарао погледом по лицима матураната. Ученици хрватске националности били су потпуно опуштени и сигурни у себе и свој положај и у говору тијела већине од њих осјећао се нескривени тријумфализам.

И онда тихо, као и обично, у учионицу је ушао професор Рајко Бокић. Увијек је његово појављивање изазивало нагли прекид уобичајене буке и галаме, али овога пута то је била гробна тишина. Чуло се како шкрипи његово налив перо, док је уписивао час. Ниједним мишићем на лицу, нити било каквим и најмање примјетним гестом, није одавао узнемирење. Очито да је матурантима својим рутинским понашањем слао поруку охрабрења. Затворио је дневник, устао и рекао:

– *Ouvrez vos livres! La derniere classe!**

Час се завршио као и сви дотадашњи, а онда, потпуно неочекивано из клупе је иступио Неђо Тадић, популарни фото-аматер Тарас, који је већ имао и сопствени апарат и великим словима написао на табли: *Vive la France!* Али, то није био уобичајени слоган који би понекад на крају часа написао њихов професор. Овога пута то је могло значити и *Vive la Yugoslavia!* А с обзиром на окупираност Француске од стране Њемачке, и: *Liberte, egalite, fraternite!***

Тарас је добио снажан аплауз, али не од свих ученика. У професоровим очима видио је задовољно одобравање. Његов друг из клупе, Веселин Бокоњић, био је усхићен:

– Браво мајсторе!

***

Послије тријумфалног уласка Талијана у Требиње, скоро мјесец дана је владало напето и злослутно заштије, као „пред буру“! Свакако, само међу Србима, јер је већини њихових суграђана, Хрватима и муслиманима, новоуспостављена држава у потпуности одговарала. Тек послије 18. маја и потписивања „Римских споразума“ између Италије и новоформиране Независне Државе Хрватске, усташе су и званично добиле источну Херцеговину као надокнаду за уступљене територије у Далмацији. За тај мјесец дана, симпатизери покрета Анте Павелића у Требињу су се грозничаво припре-

---

* *Отвориће ваше књице! Задњу лекцију!*

** *Слобода, једнакост, браћство!*

мали за преузимање власти, правећи спискове неподобних Срба.

Радња Јураја Кежића више није била фотографски атеље, већ окупљалиште најзагриженијих требињских Хрвата, али и муслимана, који су већ били сашили усташке униформе и нестрпљиво чекали дан када ће их обући. Апотекарски помоћник Ђорђо Стринчић, скоро да није ни излазио из радње, па је млади приправник Перо Николић послат кући, до даљнега. Уз обавезну ракију, која се почела точити више него у ресторацији код Спаса Анђелића, често је одјекивала пјесма „Лијепа наша домовино“, али и поскочице злослутног садржаја. Неке од фотографија уклоњене су са зида атељеа, да би на њихова мјеста били постављени усташки симболи: златотисак великог латиничног слова „U“ и црвено-бијели амблем шаховнице са првим бијелим пољем.

И онда је почело:

У Требиње су 24. маја, без велике помпе ушла три батаљона, 7, 8. и Требињски, XIV домобранског пука регуларне војске Независне Државе Хрватске, док је штаб пристигао шест дана касније. Пред зградом среза, злокобно је одјекнуо глас пуковника Јулија Реша:

– Браћо Хрвати, пред вама стоје усташке пушке које су пуцале на Србе, које ће и даље пуцати, све док и један Србин буде жив...

А пред просторијама општинске управе, главномандујући домобранских јединица у Требињу, потпуковник Мухарем Агановић је запријетио:

– За једну хрватску главу стријељаћемо стотину Срба!

Цијела херцеговачка територија нашла се у саставу

двие велике жупе – Хум и Дубрава. У Требињу је оформљен усташки логор, са логорником Мухамедом Шарићем и његовим замјеником трговцем Пером Шутићем. Чланови управе логора су били: дон Маријан Вујиновић – католички жупник, Ђорђо Стринчић – апотекарски помоћник, Јурај Кежић – фотограф, Никола Кисић – чиновник и Салко Ресуловић – занатлија. За среског начелника постављен је Мухамед Тафро.

И до тада потпуно непозната „Усташка младеж“ искорачила је на свјетлост дана са својим руководиоцем Сафетом Мурселом, учеником Гимназије. Његова помоћница била је згодна Назифа Ресулбеговић, која је већ имала сашивену усташку униформу, са уском и доста слободном кратком сукњом.

Иако дубоко узнемирени, требињски Срби су се надали да су то само говори застрашивања који би требало да обезбиједи њихову лојалност новоуспостављеној државној и градској управи. Међутим, ускоро се испоставило да нису били у праву.

Из правца Дубровника, у Требиње је 28. маја стигла група од десетак Хрвата, припадника 13. јуришне усташке сатније свеучилиштараца. Били су обучени у нове усташке униформе, како су говорили „у доламице од балон свиле“, са широким каишевима и упртачима, те капама обиљеженим великим латиничним словом „У“. Предводио их је пропали студент Боривоје Ротквић, син познатог загребачког професора. Он и његови пајташи: Јурковић, Јукић, Томић, Младеновић, Францетић, Бабић и Личанин, називали су себе „заштитним ловцима“. Почели су да леме ћириличне натписе по граду и да марширају, често салутирајући испруженом десном руком и усташким поздравом:

– За дом спремни!

Улицама Требиња су пијани урлали и пјевали пјесме, којима су Србе не само вријеђали већ им и отворено пријетили ликвидацијом:

*Друмови ће њожељети Србаља,
ал' Србаља нијде бији неће...*

Са великим полетом и очекивањима, загребачким „свеучилиштарцима“ прикључиле су се и требињске усташе: Шефко Дураковић, Заим Гелџо, Сеад Зубчевић – Ада, Салко Карамехмедовић, Мухо Караџа, Никола Маролт, Антун Крњач – Тончи, Салко Ресуловић, Ајдин Рокoљ, Мехмедалија Рокић, Хилмија Хабул, Дервиш Шеховић, Омер Брачковић, Фехим Волић, Адем Капетановић, Иван Фистанић, Хакија Шарих, Ибро Секнић...

Ђопавац Ђорђо Стринчић је тада одважно пролазио градом и салутирао са подигнутом руком. Дјеца су га се инстинктивно почела више бојати, па му нису добавила увреде на рачун његове мане. А он би сваки дан по неколико пута навратио до игралишта у Бреговима и тјерао их, не само да салутирају већ и да с њим пјевају пјесму:

*Ој, хрвајски бомбардери,
разрушиће Београд!...*

На вечери у Официрском дому, који се налазио тик уз Дубровачку капију, Ротквић је својим ловцима, локалним усташама и домобранским старјешинама изнио, уз пригодну здравицу, план за ту ноћ:

– Браћо усташе! Дечки! За дом спремни!

– За дом спремни – громогласно је одјекнуло иза ресторанских столова.

Говорник није спуштао руку испружену на поздрав, што је био знак фотографију Кежићу да снисходљиво притрчи и начини неколико снимака.

– Сутра је недјеља, 1. липња. То је дан почетка обрачуна са Србима у овоме граду. Вечерас, можда баш у овим тренуцима, наша браћа су кренула на најугледније Србе у Мостару. И ми ћемо... мало касније... последије укусног залагаја и добре капљице... Живјели!

– Живио! – опет се заорило салом.

– Овако, дечки. Ми смо из Дубровника донијели готове плакате са оптужницама за Србе које ћемо вечерас побити под оптужбом за четништво и дјеловање противу хрватскога и муслиманскога народа. Њихова имена ћемо дописати и ујутру облијепити читав град. Вечерас, око полноћи, по улицама ћемо организирати пуцњаву, којом се тобоже обрачунавамо са четницима, који су нас напали. Пуцајте увис, вичите и симулирајте сукоб. Иза тога идете са Требињцима-водичима и на кућном прагу, пред породицом, без пардона и сурово убијате угледне домаћине са списка. Не морате журити са егзекуцијом, нека пате! То ће бити најбоља опомена њиховим сународницима. Према списку који сам добио од наших требињских дечких, ради се о сљедећим Србима: Васо Бабић, Владо Поповић, Милош Брковић, Властимир Паликућа, Гаврило Ковачевић, Радован Леичић, Шћепо Ђурић, Душан Ногулић и Илија Кукурић... Има ли питања?

– Нема!

– За дом спремни!

– За дом спремни!

Недјеља је осванула са девет мртвих Срба у граду Требињу. Сви су убијени у властитом дому осим Влада Поповића и Илије Кукурића, усмрћених испред зграде суда, гдје су дошли на позив. Усташе су породицама убијених забраниле да дирају своје мртве! Требало је да остану на лицу мјеста до сутрадан, 2. јуна, и да тек тада њихова тијела буду преузета и сахрањена.

***

Фотограф Душан Бокоњић је тог јутра осјетио исти онај бол у утроби, праћен недостатком ваздуха и несвјестицом, као прије двадесет пет година када је фотографисао вјешање Петра Жигића од стране Аустроугара.

„Матер им јебем усташку, крвничку, то је захвалност што су као поражени у прошлом рату остали некажњени... Историја се понавља само будалама!... Ми Срби смо обична говна... Нека, нека, усташе су прво убиле онога који их је помиловао, Југословена, хтио да буде што већи краљ! Син му је још гори, глупо дериште, сад ужива у Лондону!“ – бјеснио је у себи Душан шкргућући зубима. – „И шуцкорима, тим хијенама из прошлог рата, је опроштено. Многе су се Србенде полакомили на њихове фесове пуне злата! Мекушац од оног проте Владимира Поповића је ту у цркви, са олтара, заклињао српске побједнике да ништа нажао не учине ниједном муслиману и Хрвату, бившим шуцкорима, у име будућег заједничког живота у новоствореној држави“.

Душан је морао да изађе вани, на ваздух. Град је био скоро потпуно пуст, али облијепљен плакатима у којима се његови суграђани, све их је лично познавао,

оптужују за четништво и синоћни инсценирани напад. Од неколико познаника, при врло кратким сусретима, сазнао је појединости: Васо Бабић и Милан Брковић су неколико сати прије убиства у кући свирепо злостављани, Шћепо Ђурић је покушао побјећи у правцу Горичке малте, али су га ранили док је прескакао гробаљски зид, а онда дотукли, Властимир Паликућа се сакрио у шталу, али су га пронашли и у балеги убили, Гаша Ковачевића су упуцали у кући пред женом и седморо дјецe, Душан Ногулић је устријељен пред његовом гостиономом у Дражин Долу. До куће Радована Лечића усташе је довео први комшија, требињски усташа, Џемал Мешовић – Лонго. Чекао је пред капијом, док су свеучилиштарци завршили са мучењем и убиством. Тошо Ослић из Засада је успио да им умакне испред самог носа, тако да се његова комшиница, жена Салка Ресуловића, ругала усташама:

– Срам вас било, побјеже вам најопаснији! – али јој се храбро супротставила родица Џемила, довикнувши усташама – Кукавице једне, на правди Бога убијате наше мирне комшије!

„Морам оставити свједочанство о овом злочину!“ – грозничаво је размишљао фотограф.

Знао је да тренутно у Требињу и зидови имају очи и уши, зато је при поласку од куће, фото-апарат извадио из футроле и онако голог га ставио у цеп широких љетних панталона. Било би сулудо да улази у дворишта кућа убијених, зато се упутио пред зграду суда.

Испред је у локви усирене крви лежао мртви Илија Кукурић. Недалеко од њега, стајао је млади голобради домобран, очито ту постављен да спријечи одвожење леша. Душан је одлучио да фотографише наслијепо,

држећи апарат испред стомака. На брзину је одредио удаљеност, није смио изоштравати слику нити одређивати угао снимања, уздао се у своје искуство, које у његовом занату зна и преварити. Извадио је апарат из цепа и кријући колико је могао, пружио га тијелу, када је зачуо некакву скрипу која га је тргла!

Иза угла се појавила двоколица са металним зарђалим точковима који су болно цвилили. Испред себе, њу је гурала Илијина жена – Илијиница. Била је то сувоњава прилика, нероткиња, са неженственим ликом, али чиста и уредна. Увијек са тамном марамом на глави коју је попут Црногорки везивала позади на врату, а не као друге жене, напријед под брадом. Преозбиљна и некако одурна. Мало ко се могао похвалити да јој је видио осмијех на лицу. Дјечије несташлуке је знала казнити, па су јој се мангупи на различите начине светили. Сви су је по мужу звали – Илијиница. У Херцеговини, жене су надимак добијале удајом, по имену супруга и временом би се њихово право име потпуно заборављало. Постојала је и друга могућност, да жену прозову по дјевојачком презимену, нпр. Ђукуша, поријеклом од Ђукова или Аћимуша од Аћимовића... У сваком случају, име јој се губило, а могла га је повратити, ако би као млада остала удовица или учинила неко необично дјело приличније мушкарцу или пак какав риједак подвиг.

Тог јутра, Илијиница је била у црнини. Укоченог блиједог лица довезла је приколицу и један њен крај спустила на земљу. Пришла је мртвом човјеку и неко вријеме клечала над њим, држећи га за руку, док су јој се усне мицале. Онда је нагло устала, ухватила га испод пазуха и са невјероватном снагом навукла га на приколицу. Тада је Душан урадио само један снимак. Онај

млади домобран је, пренеражен призором, као омађи-
јан гледао и не покушавајући да је спријечи.

Док је испред себе пустом улицом гурала двоколицу,
многе очи су је гледале кроз завјесе.

– Јело, каква је то шкрипа вани?

– Симана вози мртвог Илију!

XXII

Међу требињским Србима је још владао ужас због свирепог убиства њихових девет суграђана и сународника од стране усташа, када је град подно Леотара заплуснула нова вијест, још страшнија и монструознија. Усташе, махом муслимани из села Куле изнад Гацка, у јаму на Коритима бацили су 3. и 4. јуна 180 невиних Срба из тог мјеста и околине. Најмлађа жртва је био четрнаестогодишњи Коста Глушац, а најстарија Јевто Сворцан који је имао пуних осамдесет година. Сурвавали су их у бездан већ убијене, али и рањене, па и живе...

Свједочење, игром судбине преживјелог Милије Бјелице, препричавало се од куће до куће, од уха до уха, од ријечи до ријечи:

„Клечао сам над јамом и чекао да ме усташа убије из пушке и потом гурне у гротло, као оне прије мене, што сам видио из камиона. Пуцао ми је у потиљак, али је промашио и погодио ме у врат. Пао сам без свијести, али сам врло брзо дошао себи. Нисам могао да се помјерим, па сам са ужасом постао свјестан да усташе мисле да сам мртав и да ће ме ускоро, тако рањеног, бацити у јаму. Очајнички сам завапио молећи своје целате:

– Жив сам, дотуците ме!

– Нећеш остати жив, матер ти јебем српску, али много је за тебе два метка – зарезао је усташа, муслиман из Гацка, и зарио ми бајонет у груди. Срећом, са десне стране. Кад сам се освијестио, схватио сам да се налазим у јами, опкољен лешевима. Почео сам да запомажем...“.

Послије таквих вијести, Владо и другови су у Ластви и околини организовали сеоске страже од мјештана који су даноноћно бдјели изнад пута и осматрали терен. Улагао је велике напоре да увјери сељаке како нису сви муслимани и Хрвати исти и да ће их доста, кад за то дође вријеме, кренути у борбу против окупатора, али да с њима треба полако и пажљиво и дати им више времена.

Ни требињске усташе нису хтјеле да заостају за својим колегама из Гацка, па су жељели да испробају тај доста једноставан и брз начин уклањања непожељних суграђана. Међутим, постојао је проблем што на територији града није постојала ниједна колико-толико погодна јама. Да ствар не пропадне, побринули су се Брачковићи из Придвораца и јавили да и они имају своју јаму, истина не велику као што је корићка безданица, али да може послужити.

***

Када се из Требиња крене према Дубровнику, на неколико километара од центра града одваја се десно узак колски пут, који води преко поља, гдје се рачва на лијеви крак за Тодориће, и десни, што вијуга кроз Придворце. Чим се скрене према Придворцима, уза страну се одваја још ужи пут, према оближњој боровој шумици. Испод ње, одмах уз лијеву страну прилаза, налази се јама. Њен отвор није велик, па је био прекривен грањем и зарастао купином и драчом, међутим, сви су на основу прича старијих мјештана, који су се различитим поводима спуштали у њу, знали да није дубока, али је пространа, са више природних преграда.

Тог јутра Брачак је поранио са косијером и врло темељито, какав је и иначе био, очистио улаз у јаму, који се, обасјан првим сунчевим зрацима, некако свечано проказао. Уто су пристигли и рођаци носећи између себе два велика понта – широке дебеле даске, дужине око два метра.

– Брачак, хоће ли ови понти бити добри?

– Најбоље да опробамо. Дај хин вамо. Ево... таман! Нека остану овдје до вечерас, неће хин нико. Низ њиха ћемо тализат мртве Србе у јаму. У јами ће бити двојица наших који ће хин слагат, ко цјепанице, у ћошак, да се не заглаве на улазу.

– А, остали, Брачак!?

– Двојица ће хин чувати у аутобусу, да се не дају у бијег. Никад се не зна! Један ће хин изводити у пару, јер ће тако бити везани, и то жицом, и доводити до јаме. Мотор аутобуса ће стално бити упаљен, да се не чују Срби, ако буду запомагали, а фарови ће нам стално обасјавати јаму, гдје ће двојица радити са маљевима. У ствари, један ће хин припремати и држати у клечећем положају, док други не хакне у потиљак. Кад обојицу умлатимо, узећемо са њих оно што ваља, безбели и златне зубе, а онда једног по једног тализнут низ даску, доље у јаму, гдје ће хин она наша двојица прихватат.

– Брачак, јеси ли направио распоред? Ко ће на коме мјесту бити?

– Јесам! Мијењаћемо се, да не буде сутра... неком већа, а неком мања заслуга. Ови што ћемо их кастигат су међу најбогатијима у граду! Запамтите – сутра за читав дан само по једну ракију! Није ово зајеванција попут клања курбана...

– И, шта ћемо на крају?

– Понте ћемо ставит преко отвора и набацат камење. Ово грање, купину и драчу које сам склонио, поново ћемо вратит на исто мјесто. И, ко да ништа није било... Пукло кењцу више репа!

– Валахи Брачак, паметан си ко хафиз!

– Јашта је вего паметан, аферим Брачак!

– Брачак, да немаш списак, ових...

– Имам! Ево, погледајте, али ником ни ријечи!

1. Михајло (Вигака) Андријашевић, 1897.

2. Трифко (Јоша) Бабић, 1891.

3. Јефѿо (Мија) Шкоро, 1890.

4. Јово (Николе) Маѿар, 1896.

5. Лазар (Вукана) Кукурић, 1891.

6. Вуле (Лазара) Влачић, 1910.

7. Јаков (Саве) Миљановић, 1870.

8. Стево (Шћеѿа) Миљковић, 1906.

9. Божо (Јока) Пиѿула, 1880.

10. Милорад (Божа) Пиѿула, 1923.

11. Божидар (Јова) Шакоѿа, 1896.

12. Алекса (Тодора) Соколовић, 1880.

13. Обрен (Гаврила) Сѿијачић, 1921.

14. Ђорђе (Пеѿра) Ђурић, 1909.

15. Блаѿоје (Ђура) Ђурић, 1877.

16. Васо (Јова) Поѿовчевић, 1902.

***

Била је недјеља, 22. јуни. Владо је тог сунчаног јутра поранио да обиђе сеоске страже, што је редовно чинио. Најтеже су му падала питања сељака, сада наоружаних стражара, шта ће бити с њима и да ли он као члан КПЈ

зна хоће ли им помоћи комунистичка Русија. Владо се извучио дајући неодређене, али ипак охрабрујуће одговоре, мада ни сам не вјерујући у њих.

Али тог јутра, десило се нешто неочекивано. Из правца Нудола чули су топот коњских копита и ускоро угледали јахача који је бјесомучно тјерао коња под собом. Ускоро су га и чули јер је викао колико га грло носи:

– Заратила Русија! Заратила Русија!

Завладао је тајац, а онда су спонтано одјекнули пуцњи сељака стражара који су на тај начин жељели прославити радосну вијест. Онај коњаник из Нудола је важно коментарисао:

– Руси су јутрос кренули преко Карпата, овамо!

– Откуд ти та вијест? – строго га је упитао Владо.

– Мизара јутрос чуо преко радија – побједоносно је одговорио коњаник.

– Ју-хуу, рат је готов, само петн’ес’ дана и све је свршено! – радовали су се припадници сеоских стражи.

Владо се одмах запутио у Нудо да провјери вијести и детаљно се информише. У родном Мизарином селу врвило је као у кошници. Скоро стотину људи окупило се око бивше Народне читаонице. Сви су били уплахирени и раздрагани, неколико пута је одјекнула и позната херцеговачка путничка пјесма. У центру те гужве, поред великог бријеста, стајао је насмијани Мизара. По крај њега, као какво божанство, налазио се сточић са радио-апаратом. Бркати комуниста суровог изгледа је занесено причао мјештанима о снази и моралу „Баћушке“ и његовом моћном наоружању. Добивши сваки пут громогласан аплауз, са Нијемцима се у више наврата изругивао:

– Јебаће им друг Стаљин матер!

Влада је срдачно изгрлио и изљубио па му зацакљених очију рекао:

– Нисмо сами у рату! Сад ћемо тек да бијемо фашисте, имамо савезника, имамо помоћ Црвене армије!

Таквом развоју догађаја Владо се није ни у сну надао. Није он много ни размишљао о помоћи савезника, његово је било да ту на локалу учини све да фабрике припадну радницима, а земља сељацима. Мизарино је да размишља, он је искуснији и паметнији, а и држу везу са Окружним комитетом. Осјетио је да се десило нешто велико.

Те вечери, осјетила је то и његова жена Волга...

***

Ближила се поноћ, у понедељак 23. јуна. Док је аутобус са шеснаест везаних путника у смрт, покупљених из затвора, бректао преко Придворачког поља, Васо и Јефто су чинили очајничке напоре како би се непримјетно ослободили. Не само да су им руке испред тијела биле омотане жицом већ су накнадно били везани и један за другог. Као и остали. Када су их убацили у аутобус, знали су шта им се спрема, па су непрекидно мицали рукама не би ли разлабавили жицу. У неко доба су осјетили да је жица донекле попустила, па су се непримјетно, у мраку, помагали и зубима. Њихови сапатници, најалост, нису имали психичке снаге да било шта покушају, а вјероватно су били и чвршће, нераскидиво, везани. Попут лутки од крпе, њихова тијела, са главама клонулим на прса, су се труцкала. Бука старог аутобуса дозвољавала је Васу и Јефту да се сашаптавају, а да то њихови чувари не чују. Успјели су да прилично опусте жицу, па

су се договорили да по изласку из аутобуса нагло трзну рукама и тијелима на супротне стране, па таман да ће им се месо до кости згулити са руку, и да се дају у бијег.

Када је аутобус пролазио испод Брачкове куће, он је дао знак возачу Топчибашићу да стане, па је отворио врата и довикнуо својој жени:

- Дудо, о Дудице!
- Ево ме, Брачак мој!
- Донеси нам метлу, лавор и креч!
- Све вам је тамо, све вас чека!
- Добро си урадила Дудице. Брзо ћу ја... Спреми питу!
- Хоћу, драги Брачак, већ сам је расукала...

Топчибашић је додао гас, а онда се упркос дрндању мотора чуло нечије грлено појање, као да долази са небеса, а не са задњег сједишта, коме су се прикључили и остали:

*Оче наш
Који си на небесима
Да се свети име Твоје
Да дође Царство Твоје
Да буде воља Твоја,
и на земљи као и на Небу
Хљоб наш засушни дај нам данас
И оћроси нам дугове наше
Као што и ми оћрашћемо дужницима својим
И не уведи нас у искушење
Но избави нас од злога
Јер је Твоје Царство и сила и слава
У вјекове вјекова!
Амин!*

Васо и Јефто су увијајући жицу гледали приказ обасјан фаровима, горе испред јаме. Повремено су се у аутобусу чули убоги гласови:

– Шта смо јадни Богу згријешили, да нас крвници овако сатиру. Лијепо ли је бити животиња!

– Само да се што прије заврши, да одмах будем мртав! Да не поживим у јами!

А било је и клетви:

– Фукаре! И прауници ће вам испаштати, јебем вам матер балијску! Звијери!

Када су изашли из аутобуса, Васо и Јефто су се на знак очима нагло бацили на супротне стране. Жица је склизнула са њихових руку, обмотана згуљеном кожом. Дали су се у бијег кроз тамну ноћ. Муслимани су били потпуно изненађени развојем ситуације, али су се прибрани и отворили ватру из оружја. Са бакљама су детаљно претражили терен, али ништа нису пронашли. И не само то, већ им се десило још нешто, што их је потпуно пренеразило!?

Наиме, изнервирани Брачковићи са сарадницима су послије бијега двојице заточеника поново прионули да заврше крваву раду. Остао им је још један пар људи, Вуле и Алекса. Довели су их пред јаму и рутински одрадили посао. Једног па другог, док су клечали, снажно су ударили маљем у потиљак, након чега су они пали. Развезали су им руке да би их могли низ даску гурнути у гротло, а прије тога, као што су иначе радили, жељели су узети драгоцјености и извадити златне зубе. Док су пребирали Алексине џепове, он је зајечао и почео да се миче.

– Види нашег Алексе, васкрсо ко Исус! – рекао је један од џелата и смрскао му главу маљем.

Када су Алексу већ били ставили на даску, Вуле је, потпуно неочекивано, не устао, већ ђипио са земље и дао се у бијег преко оближњег зидића!? Око њега су праштали меци, један га је и окрзнуо по поткољеници, али се он није заустављао...

***

Истог тог понедељка, усташе су у Поповом пољу похватале 186 мушкараца и сутрадан их бацили у јаму Јагодњачу на Ржаном Долу, близу Љубиња. Суновраћивали су их и живе, маљем затучене, па се данима послије тога из утробе јаме могло чути јаукање и вапаји:

– Јааооој... смилујте се... убаците бомбу... ако Бога знате!

XXIII

Иако је лето, те 1941. године, као и увијек, било вруће и спарно, освјежење на ријеци нису тражили једино требињски Срби. Било их је срамота, пред родбином уморених суграђана и сународника, да се брчкају и пливају, како су то радили сваке претходне године.

Јер љети, купалиште на Бањама постајало је главно мјесто окупљања и дешавања, ту су се препричавали и коментарисали свакодневни догађаји, организовала се различита такмичења и збијале шале. Све је врвило од покрета, гласног дозивања, цике и вриске купача. Доста су се играле карте, а увијек би се ту нашла и црно-бијела табла са шаховским фигурама. О гуменим лоптама да и не причамо. Они срећници који су себи могли прибавити стару унутрашњу аутомобилску гуму, која је надувана представљала моћно пловило, били су у сваком смислу уважавани и привилеговани. Задњих година, на ријеку је долазило све више женског свијета, како узорних супруга тако и неударних дјевојака, што је распаљивало машту бубуљичавих дјечака, који су радознано и чежњиво извијали вратове према дрвеним кабинама за пресвлачење. Вожња у бијелим лађама, са два весла, представљала је посебан доживљај, јер су из њих познати дијелови града добијали сасвим нову димензију. На ријеци су стидљиво започињале и многе требињске романсе које би трајале само то бурно лето, али су се неке завршиле и пред матичарем.

Скоро сваке године, дешавало се и да се на Требишњици неко утопи, што би у читавом граду изазвало

талас узнемирења, неколико дана купалиште би било скоро празно, а онда би се опет све вратило на старо. Мјеста утопљења често су остајала обиљежена именом жртве и избјегавала су се.

– Данас можеш ићи на ријеку, али немој да ми неко каже да си прилазио мјесту гдје се утопио Хасан!

За дјецу је свакако било најпривлачније Малтезово коло које се налазило стотињак метара узводно од купалишта на Бањама и служило је за наводњавање околног земљишта. Дјечаци су могли да се ухвате за његове пречке и да буду подигнути на камене кулине, да скачу са врха у воду, или да ураде оно што је тог љета успијевало једино правом јунаку, Чучку – да зарони и прође кроз уски простор између тла и кола!

За поменуто коло је била везана и посебна прича. Припадало је Мустафи Малтезу, по коме је и добило необично и лијепо име. То је био старац вјечито обучен у црни полудугачки капут са шареном кошуљом без крагне, какве су носили исламисти. Утисак је употпуњавао тамноцрвени фес са црном кићанком. Био је прилично погурен, са рукама иза леђа, како при стајању тако и при ходу. Ријетко га је ко видио свјеже обријаног, а на доњој истуреној модрој усни вјечито му је догоријевала лоше завијена цигара. Становао је у лијепој кући на спрат, омалтерисаној и окреченој загашеним кречом. Прозори са канатама били су увијек свјеже офарбани зеленом бојом. Кућа је, заједно са још једном сличном, била ограђена каменом оградом и украсном жељезном капијом (такође зеленом) кроз коју се улазило у заједничку авлију. Та друга кућа, нити је била окречена нити су прозори били офарбани и на први поглед је неупућеном, а радозналом посматрачу, било

јасно да је скроз напуштена и да већ дуго времена у њој нико не живи. Причало се да је Мустафа Малтез прво направио ту напуштену кућу, али да су у њу стално ударали громови!? Не могавши се одбранити од природне напасти, а страхујући за живот своје породице, Малтез је сазидао другу кућу, а прву потпуно напустио. У граду се причало да је кућа направљена од злата које је у ћупу ископао Малтезов слуга, који је за награду добио... ништа није добио! Тај гријех је Мустафу скупо коштао. Таман онолико колико је злата било у ћупу.

Малтезово коло је било најчувеније због оближњег купалишта Требињаца, па и због оријенталног имена, али далеко од тога да је било једино. Преко пута њега, на десној обали, налазио се исто такав, ако не и већи долап. Покрај Бегове куће, окретало се Бегово коло, а познато је било и оно Иванковићево и Дучићево. То што је коло носило назив одређене породице, није значило да га може користити само она. У висини Придвораца је десетинама година шкрипало Хаџихасановића коло, за које је везана и сладуњава легенда: Требињац Мујага Хаџихасановић је приликом одласка на ћабу, на обали Нила запазио велика дрвена кола која су помоћу посебно направљених пречки и корита избацивала воду у канале, разведене по оближњим ораницама. Предање даље каже да је стари муслиман одмах од летвица направио мустру долапа, па се, по повратку са ћабе, испод куће убрзо почело окретати коло, названо по њему. Недуго послѣје тога, на Требишњици су се као својерсни украси нанизале ове врло корисне древне направе.

***

Одмах по доласку, Талијани су у центру града поболи метални јарбол на који се рано ујутро дизала, а увече пред мрак спуштала талијанска застава. То је било тачно испред Споменика Србима, требињским мученицима 1914–1918 за слободу Југославије, подигнутог прије три године, по пројекту и о трошку пјесника Јована Дучића. Заставу су дизали и спуштали по увјежбаној процедури четворица војника, уз продорни звук трубе једног од њих. Недјељом, та церемонија се обављала уз присуство *militaria orchestra* који би од касарне свечано наишао у неколико редова, са различитим корачницама на репертоару. Напријед су увијек марширали, пословично у себе сигурни добошари, иза њих више амбициозних трубача са дугачким аристократским прстима, па нешто скромнији свирачи на кларинетима који су дувајући у писак ширили ноздрве. Ту је свакако био и анемични занесењак са флаутом, да би на крају наишао дувач, сав умотан у тубу, са невјероватно надменим образима. На крају, трапави дебелко пртио је огромни бубањ, такмичећи се у јачини удараца са супериорно расположеним чинелистом. О талијанским националним празницима, војни оркестар би био у пуном саставу, са свечаним униформама и капелником испред. Тада би и њихова маршрута била проширена на све градске улице. Капелник, посебно окићен, изазивао је дивљење посматрача својим елегантним дириговањем у покрету, а највише бацањем шареног штапа увис и његовим хватањем без ремећења ритма. У таквим свечаним приликама, оркестар је у башти „Под

платанима“ знао и да приреди прави концерт, изведећи познате арије из Вердијевих опера.

За вријеме подизања и спуштања заставе, сваки Требињац који се затекао у центру града, морао је стати мирно, окренути се према јарболу и поздравити дигнутом и испруженом десном руком, у висини очију. Пукло је и доста шамара, док Требињци нису научили, не да правилно стану и поздраве, већ да се у тачно одређено вријеме склоне са улице.

***

Усташе са стране, па и њихови домаћи симпатизери, тог љета скоро да нису долазиле на Требишњицу, али су зато талијански војници користили сваку прилику да запливају. Неки су имали и посебне купаће гаћице, често у боји, за разлику од требињских дјечака који су се купали у преправљеном доњем вешу. Доносили су са собом и мале сапуне и користили их за истовремено одржавање личне хигијене. Били су врло бучни и њихов брзи говор одјекивао је купалиштем. Од свих њих пристиглих у Требиње, најпопуларнији није био никакав високи официр, или какав берсаљерос, већ двојица обичних војника.

Први се звао Салваторе. Салваторе Азолини. Био је то најнижи војник који је од свих пристиглих у оној бескрајној колони умарширао у Требиње. Висок, таман колика је била дужина његовог шињела, још и дебелушкаст са зајапуреним буцмастим лицем и коврцавом црном косом, мало кога је остављао равнодушним. Са поносом је говорио да је однекуд са југа Италије, а кад би попио коју чашицу, а живио је за те тренутке, сапли-

тао се и падао играјући тарантелу или плакао показујући слику његове мајке са њих четворо браће и сестрама:

– *Sono i miei fratelli e sorelle, tutti. Ecco, nostra mamma!** – а онда додавао упирући прстом у мушке ликове – *Socialista, Fascista, Fascista, Democratico.*

Приликом једног Салватореовог купања на ријеци, фотографија му се сквасила и по рубовима добро оштетила, тако да је сав избезумљен дошао код фотографа Душана Бокоњића да му помогне, успут псујући његовог колегу Кежића, који је одбио да то учини. Душан је са задовољством направио нову фотографију, снимивши остатке претходне, уз захтијевно ретуширање. Салваторе се уз наклон захвалио и врло задовољан отишао. Сутрадан је бануо у радњу и из џепа шињела извадио један Кодаков филм. Завјеренички га је гурнуо фотографу у руку и намигујући, изишао вани.

И на крају, десило се и то да је малени Талијан, лично угријан вином, прецијенио своје пливачке могућности и почео се топити. Тонуо је и појављивао се на површини воде грцајући, док су његови другови галамили и позивали помоћ, али се нису усуђивали да му и сами помогну. Дванаестогодишњи дјечак Јово се није двоумио и запливао је према утопљенику који се већ био смирио. Ухватио га је за косу и примако обали, гдје су га другови прихватили. Исто вече, у знак захвалности, талијански војници су позвали дјечака на гозбу. Уживао је једући месо у фином сосу са палентом. Зечетина, коју никад раније није ни пробао, баш му је пријала! Талијани му нису рекли да су тог дана имали богат улов, од чак три – мачке.

* То су све моја браћа и сестре. Ево наше мајке!

Други Талијан, кога је познавао читав град звао се Чево. Вјероватно Чезаре. Био је омиљени лик требињске дјеце, а као војник обављао је посао пекара. Иначе, пекару су Талијани смјестили уз онај исти војни магацин са брашном који су Требињци пролетос, у освит рата, потпуно опљачкали. Чево је био вјероватно најкрупнији човјек који је до тада посјетио град на Требишњици. Прави колос. Ипак, са лакоћом се кретао и послјије товарења на камион великих плетених корпи (домаће производње), са лакоћом је набацивао своје огромно тијело на каросерију малог камионета, гдје је настављао да сједи у току вожње, док су му се ноге преко ивице слободно њихале. У тим корпама су се налазили мали хљепчићи величине мушке шаке, који су се још пушили и изазовно мирисали. Чево их је разносио по касарнама и логорима. Чим би камионет кренуо, за њим се дизала велика граја од дјечурлије жељне укусног доручка. Трчали су довикујући Чевово име. Он би у почетку мргодног лица одмахивао и пријетио руком, али би се ускоро одобровољио и са осмијехом почео да баца хљепчиће у гомилу дјечурлије, која су их хватала у лету. И тако све до моста када би камион одмакао.

Једног јутра, умјесто огромног Чева, на каросерији се појавио неки мршави усукани војник са великим орловским носом, коме нису знали име, а није их ни интересовало, јер он на њих није обраћао никаву пажњу.

***

Гостионица се налазила изнад насеља Крш, одмах до касарне коју су по доласку направили Аустроугари. Још у то вријеме пред њом је лила црвенкаста свје-

тлост из фењера са офарбаним стаклима. Ситуација се није много промијенла ни послије 1918. године, изузев што је поткровље претворено у спрат са добијањем двије нове просторије. У собама се уморан муштерија могао опустити са једном од конобарица, уколико би од ње претходно наручио неколико пића са посебном, папреном цијеном.

Некако баш са доласком Талијана, гостионицу је преузео брачни пар без дјеце, Требињац Хико и Мађарица Етелка. Они су одмах модернизовали „кућу“ упосливши, само за уживање муштерија, неколико младих и згодних дјевојака, доведених из Славоније и Војводине. Њихове обнажене нумерисане фотографије налазиле су се у албуму за шанком, док су оне боравиле на спрату, у собама означеним бројевима, и чекале. Своје газде, Хика и Етелку, дјевојке су звале татом и мамом. Етелка је суботом на пијаци са собом водила најљепшу и најзгоднију Јулијану, обучену у тијесну и изазовну одјећу уз обавезне високе ципеле, штикле. На тај начин „мама“ је врло вјешто рекламирала своју „кућу“, коју су сви од почетка звали куплерајем.

Посла, а самим тим и зараде, имао је и доктор Леви који је редовно обилазио и прегледао „раднице“. Када се албум са сликама дјевојака потпуно излизао, газда Хико је позвао Душана Бокоњића да у собама направи њихове нове голишаве фотографије. Душан се правдао болешћу која га је опхрвала тих дана, али је вјероватније било да је вођен родитељском бригом. Наиме, у Крш, као замјену, послао је свога сина Веселина. Весо је са доста треме приступио послу, али су га дјевојке збијајући ласцивне шале, потпуно ослободиле, тако да је одлично обавио посао. Свакако, да је кришом урадио

и фотографије за „личну употребу“, на чему су му безазлено завидјели његови гимназијски другови, фото-аматери.

Ипак, није желио да их потпуно порази, па им није испричио шта му се десило док је фотографисао лијепо Јулијану!

Откада су у град ушли Талијани и усташе, мјеста у локалу за домаће становништво није било ни за лијека. Једноставно, столове су заузимали многобројни униформисани посјетиоци, било у сивомаслинастим или црним униформама. Уза зид, преко пута шанка, још је стајао ниски подијум, заклоњен дебелим тамноцрвеним завјесама, које би се негдје иза осам сати увече размакле, тако да се добијала импровизирана сцена, обасјана додатним сијалицама одозго и са стране. А када би се униформисани људи понапили, на сцену је излазила Финка, и уз звуке кларинета, популарног градског алкохоличара Црног, изводила оријенталне плесове.

Финка је била старија дјевојка са зрелом љепотом жене, која никога није остављала равнодушним. Црну косу је поткупљала марамом у боји, тако да јој је напудерисано лице, са нашминканим пуним уснама, драматично блистало. Такође црне очи, биле су посебан живи украс. Набрекле, али не превелике груди сапињала је бијела кошуља од индијског платна са раскопчаним јелеком. Женствени и обећавајући кукови, наслућивали су се у шушкавим димијама и губили се у изазовно дугим ногама. На стопалима – срмом извезене папучице. Марама, јелек и димије, били су увијек у истој, складно одабраној боји, најчешће златножутој, сјајнозеленој или тамноцрвеној. Послије неког времена остајала је

боса, само у димијама и грудњаку који је више подупирао и истицао груди, него што их је држао и заклањао. Уз одговарајуће напредовање музике, Финкини брзи и дрхтави покрети раменима изазивали су вртоглаво поигравање њених груди, што је било праћено овацијама зајапурених и омамљених посматрача. Мијешање куковима, у почетку споро и широко, а касније све брже и брже, са драматичним титрањем цијеле њене карлице, доводили су до праве еуфорије у публици. Уколико би се тепсија на поду поред њених ногу довољно напунила новцем, Финка би дала непримјетан знак да се свијетла пригуше, и онда уз цвилење кларинета, са еротизованим увијањем читавог тијела, и мачкастим покретима, кренула у завршницу. Њена представа је узбуђене мушкарце потпуно смиривала, тако да се често могло чути само узбуђено мужјачко дахтање. Скидање задње крпице са њеног тијела у секунд се поклапало са гашењем свјетла, тако да би у мраку пред очима посматрача остао само тај трен са њеним голим бијелим тијелом, као фатаморганом. Тада би се, као по команди, разлијегао френетичан аплауз праћен гласним узвицима одушевљења и коментарима, а појачао би се до крајњих граница, када би се Финка однекуд појавила на поново освијетљеној позорници, огрнута у луксузан свилени пењоар...

И док су разгаљени посматрачи живо коментарисали узбуђујући Финкин наступ, на подијуму се, такорећи ниоткуда, створила друга дјевојка. Није она баш ничим подсећала на популарну Финку. Понајмање плавом косом, везаном у реп, јер се радило о врло мршавај и грацилној особи, а не о раскошној жени попут Финке. Осим тога, ова дјевојка је била и униформисана у црно,

са капом, блузом, прекратком уском сукњом и најлонским чарапама. Свакако, и у женским чизмицама. Чак је и њена кошуља била црна, а једину свијетлу ствар на њеној гардероби чинило је велико слово „U” на капи. Дјевојчино лице било је пренапудерисано, а велика количина шминке налазила се и на очима, као и на танким уснама. Њене груди, вјероватно због војничке блузе, нису се истицале, а кукови се тек назирали.

Кларинетиста Црни је одмах по Финкином одласку нестао из кафане, па је са грамофона пуштена популарна њемачка пјесма *Lili Marlen*, коју је пјевала позната њемачке пјевачице Лала Андерсон. Талијански војници су почели да звижде и гласно негодују, тражећи да се навије канцона *O, sole mio* у извођењу Енрика Каруза или Бењамина Ђиљија. Међутим, постепено су се умирили када су видјели да је дјевојка стидљиво почела да игра. Већ припита публика почела је да ужива у гледању плеса уз упадљиве коментаре једног талијанског врло корпулентног и припитог војника. Он је од ње захтијевао да покаже више, што је она и учинила, увијајући се и постепено задихући сукњу. Узбуђени војник је устао и започео аплауз, тражећи од осталих гостију да га подрже, што су они, слутећи добру забаву, и учинили. Охрабрена пљеском, дјевојка је кренула да сукњу задихе јој више, показујући везице на чарапама, уз урнебесне коментаре присутних и потпуни губитак контроле код талијанског војника. Када се фершлус на бочној страни сукње растворио, разуларени војник је пошао према сцени и попео се на подијум. За њим су одмах кренула његова два друга, па спретно навукли завјесе, иза којих се назирало комешање тијела, праћењом смијехом и урлањем присутних.

Када то нико није очекивао, између завјеса, које су и даље држали талијански војници, промолила се глава оне дјевојке, са зајапуреним образима. Било је очито да онај талијански војник са леђа кидише на њу. Због тога се њена глава помјерала напријед-назад, тако да је ускоро, на запрепаштење присутних, са ње спала не само капа са оним сјајним словом „U” већ и перика, откривши погледу присутних фацу усташког војника, мушкарца, кратке и високо ошишане косе, чије се лице сладострасно грчило...

XXIV

Од самог доласка у Херцеговину, Талијани су били згрожени болесном острашћеношћу са којом су се усташе окомиле на незаштићено српско становништво. Генерал Алесандро Лузано, командант VI армијског корпуса, је чак лично посјетио Пребиловце, последице невиђеног злочина усташа почетком августа. Бијесан и згађен, послао је писмо у Рим. Упозорио је Мусолинија да уколико не обузда усташког поглавника Павелића, талијанска војска због свог нечињења може бити оптужена за саучесништво у невиђеним ратним злочинима над цивилним становништвом.

Тако су Талијани, до средине септембра 1941. године, веома брзо обавили реокупацију демилитаризоване зоне, којој је припадала и Херцеговина, сходно Загребачком договору између Мусолинија и Павелића. Свакако да се ту није радило ни о каквом договору, већ о простом Мусолинијевом диктату, на који је Павелић снисходљиво морао пристати. Талијанско преузимање војне власти наишло је на одобравање код већине српског становништва, како сеоског, тако и градског, слуђеног злочинима којима су били изложени од стране усташа. Наиме, усташки кољачи су били присиљени да престану са бјесомучним убијањем и прогањањем Срба, па је српски народ Талијане доживљавао као своје заштитнике.

***

REALNA GIMNAZIJA
TREBINJE
T. br. 33.
Dne, 6. rujna 1941. g.

MINISTARSTVU NASTAVE
Odjel za srednje školstvo
Z A G R E B

G. Bokić Rajko, suplent ove škole, nije se javljao na dužnost od 30. kolovoza 1941. godine. Sa privatne strane saznao sam da je g. Bokić pošao na teren sa Nj. E. italijanskim generalom Alesandrom Luzanom, te zbog toga nije mogao prisustvovati privatnim ispitima.

Za tačne informacije obratio sam se na mjesnu Italijansku komandu. Tu su mi preko tumača, italijanskog časnika, usmeno saopćili da se g. Bokić nalazi pod italijanskom zaštitom i da ne znaju gdje se momentalno nalazi. Ukoliko kasnije budu mogli, obećali su poslati detaljnije podatke ravnateljstvu ove škole.

*R a v n a t e l j
Prof. Šefkija Raljević*

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Zagreb, dne 21. rujna 1941.

Broj: 4006/41

Predmet: Adem Avdić, izvještaji o prilikama u Bosni

MINISTARSTVU VANJSKIH POSLOVA
Z A G R E B

Dostavlja vam se prepis izvještaja o radu talijanskih okupatorskih vlasti u Hercegovini, znanja i ravnanja radi.

*Predstojnik ureda – krilni pobočnik
Glavnostožerni pukovnik Adolf Sabljak*

Sva talijanska vlast u Hercegovini je na strani Srba i sve rade ono što Srbi hoće, a evo nekoliko primjera:

1. Otkrili su spomenik Njegošu i palim srpskim herojima u Trebinju, a koje spomenike su naše Ustaše pokrili bili.

2. Otvorili su crkve i nabavili popove.

3. Vlahinja dolazi u dućan bez bona da kupi čarape, a trgovac joj bez bona ne može prodati. Ona ide talijanskoj komandi, a talijanska komanda odmah kod našeg predstojnika u Trebinju interveniše sa prijetnjom da će ga zatvoriti. Talijani svaki protusrpski rad fotografiraju, valjda da nam dokumentiraju da smo nesposobni vladati.

Gornji izvještaj se stavlja naslovu na znanje.

***

Српски националисти, најчешће бивши официри Југословенске војске и интелектуалци отаџбинске провинијенције, форсирани су пријатељске односе са Талијанима и окупљали истомишљенике у тзв. четнички покрет, који је био не само нејединствен већ и потпуно дезоријентисан и лишен основне војничке дисциплине. Тај покрет није имао визију и није нудио народу ништа ново, већ само повратак старог режима који у Херцеговини и онако није био омиљен.

Са друге стране, комунисти су били гласнији, упорнији, еластичнији и издашнији у обећањима, а што је најважније нудили су нешто ново – крупне друштвене, политичке, економске и културне промјене, у којима је и најсиромашнији сељак видио свој интерес. Већина устаника прихватили су ту комунистичку платформу, али су били против плана да се крене одмах у борбу против Талијана, и да се устаничке формације цијепају на оне које су за и против таквог приједлога:

– Не ваља се дијелит, боље да се сви држимо једног штапа!

Управо због свега тога, и реорганизација народне војске у четничке војне формације почела је доста касно. Тек 23. новембра 1941. године на великом народном збору Љубомираца, Ситничана и Завођана, у селу Звијерини, основан је Први војно-четнички пук са артиљеријским капетаном Јованом Мишељићем на челу.

Са друге стране, већ у току љета почело је организовање комуниста и њихових присталица у локалне чете, каква је била и она у Ластви са Владом, као комесаром, на челу. Средином октобра, на добро организованом

састанку на зубачким Ублима, коме су присуствовали истакнути комунисти из Грахова, Требиња, Никшића и Конавала, основан је Зубачки партизански батаљон „Лука Вукаловић”. Гардијског поручника Душана Вучковића са Зубаца, за команданта је предложио његов земљак, истински комуниста и интелектуалац, Спасоје Спајић, докторанд са Сорбоне. Свој приједлог је образложио поручниковим поријеклом, војном каријером и заслугама у подизању морала и утицању на Зупчане да се дижу на устанак. Међутим, Спаић је грубо прегласан и за команданта је именован Владо, а за политичког комесара Стево Братић. Душан је био врло незадовољан чињеницом да је за вођу умјесто њега, школованог официра, изабран Владо, необразовани сељак, корпар, како га је звао. Неотесаним сељачином и гејаком сматрао је и Мизару који је Влада и предложио. Истина, због официрске части, Вучковић је више пута истицао своје поштовање и дивљење Владу који ризикује да погине и своју двогодишњу кћеркицу остави без оца. Поручник је ускоро промијенио страну и на бијелом коњу, кога је довео са фронта послје слома југословенске војске, одјахао међу четнике.

Када је у питању био однос према Талијанима, комунисти и њихови симпатизери нису дијелили мишљење својих сународника, српских националиста. Они су Талијане сматрали непријатељима и окупаторима, па иако слабији, започели су борбу против њих, носећи им болне губитке својим диверзантским акцијама. Најчешћа мете су били војни конвоји који су се кретали између Дубровника, Билеће и Вилуса. Врло агилни комунистички пропагатори су те акције величали до фантастичних размјера, тако да су Влада и Мизара доживје-

ли ненадану славу. Постали су јунаци препричаваних акција у којима су захваљујући својим наводним натприродним способностима онеспособљавали тенкове, скачући са једног на други...

Нажалост, ови војнички „успјеси“ партизанских герилаца имали су врло лоше посљедице по обично српско становништво, јер је оно било изложено различитим одмаздама од стране Талијана, чак и бомбардовању насеља из ваздуха. Свакако, најгоре је било то што су Талијани дозвољавали усташама, које су држали под контролом, да се поново активирају са својим опробаним крвавим методама према голоруком српском становништву. Али, креаторима комунистичке политике цивилне жртве нису биле важне, чак су биле и пожељне, уколико би довеле до незадовољства талијанском окупацијом и што већег приласка народноослободилачком покрету.

Тако је због размимоилажења према талијанској политици, али свакако и ради других идеолошких разлика, дошло до оружане конфронтације унутар српског народа. Тиме су створени услови за братоубилачки рат, чија се авет надвила над и онако ојађеном Херцеговином.

XXV

Те недјеље, у раним јутарњим сатима, на ливаду под-но Придворачке јаме доведена су два талијанска „фиата“ са војницима који су одмах, пошто су се камиони зауставили, поскакали с каросерије и почели да истоварају мртвачке сандуке. Тринаест ковчега. Све је кроз објектив посматрао Душан Бокоњић и у најпогоднијем моменту направио снимак. Штедио је филм, јер је знао да ће тога и наредног дана морати да уради доста снимака. Потом се џипом довезло и неколико официра, а пјешке су из више праваца пристизали и домаћи људи. Сви су се ускоро упутили уза страну, према јами. Бјегунац са ње, Јефто Шкоро, и његов комшија Раде Гуровић, обукли су гумена одијела добијена од Талијана и ставили гас-маске, те се полако низ скале спустили у гротло. Јефтов друг, са којим је био везан у камиону оне кобне јунске вечери, Васо Поповчевић, није био присутан. Причало се да га већ неко вријеме нико не гледа. Повремено је снимке правио и Данило Сикимић, тада већ студент друге године Филозофског факултета у Београду.

Двојица домаћих људи, у одијелима и са краватама, живо су разговарали. Иако нису причали на талијанском, као присутни официри и њихови војници, нико их ништа није разумио. А и како би, када су разговарали... „парлали“ су на француском језику.

– Од жеље – како је рекао на српском један од њих, када их је Душан Бокоњић „ухватио“ у објективу фото-апарата и поручио:

– Хајдемо доктори, важна фотографија за историју! Злочин у Придворцима се не смије заборавити!

Један од оне господе био је филозоф и правник, доктор Новица Краљевић, родом из села Цицине у Требињској шуми. Красила га је валовита смеђа коса, а увијек је носио одијело са краватом. Ипак, у ташни је имао и пар херцеговачких опанака, за пјешачење по терену. Био је 1906. годиште и послије завршеног Филозофског факултета у Београду и Правног факултета у Суботици, докторирао је 1939. године у Паризу о теми: „Теоријски домет помјерања права према социологији“. Финансијски га је помогао мецена из Америке, Требињац Михаило Дучић. Послије слома југословенске војске, вратио се из Београда у завичај, гдје му је био резервни положај. Врло брзо по доласку Талијана у Требиње, ступио је у контакт са њиховом командом и више пута у Дубровнику разговарао са генералом Алесандром Лузаном. Управо захваљујући својим добрим везама са талијанским официрима, Новица је успио да организује вађење посмртних остатака страдалника из Придворачке јаме, које је тог јутра било у току. Претходно је, крајем августа, написао писма Мусолинију и папи Пију XII, са молбом да Италија реокупира Херцеговину, као заштиту од усташких злочина. Тим писмом је на себе навукао гњев комуниста, који су га прогласили издајником и радили му о глави. Усташе су га такође жељели видјети мртвог, јер је негирао њихову новостворену државу, а ни врх отаџбинског покрета коме је идеолошки припадао, није баш благонаклоно гледао на његове добре везе са високим талијанским официрима! Можда, чак и из чисте зависти!?

Други господин, дугачког лица са наочарима за вид, био је љекар, доктор Петар Рундо. Поријеклом Мостарац, одрастао на Цетињу, студирао у Москви, Томску и Прагу. Полиглот, говорио је четири свјетска језика. И оно што га је одвајало од осталих љекара, сјајно је свирао на виолини! Био је ожењен Љубицом, кћерком дубровачког Србина католика, Миха Дежуловића. Имао је три сина. Уз старијег колегу, доктора Рудолфа Левија, уживао је неподијељено повјерење својих суграђана, Требињаца. У Москви је доживио страхоте Октобарске револуције и када се, послије десет хиљада километара повлачења према истоку, помогао Владивостока и америчког војног брода којим је допловио у Дубровник, мислио је да му се у животу таква страдања више никада не могу десити. Али преварио се! Оно што је доживио у Требињу од почетка рата, а и чуо да се дешава дилем Херцеговине, потпуно га је поразило...

Јефто и Раде су, једног по једног, вадиле лешеве из јаме, а војници су их прихватили и метали у сандуке. При идентификацији, није било проблема, јер је Јефто из гротла непогрешиво најављивао имена. Када је и последњи страдалник извађен из јаме и смјештен у ковчег, доктор Петар Рундо је потписао записник.

***

Био је понедељак, 6. октобар 1941. године. Подне. Када се први звук откачио од звона на Цркви Светог Преображења Господњег, формирана колона, која је до тада стајала у мјесту, лагано се зањихала, па полако покренула. Спорим кораком, напријед је загазио дјечак држећи у рукама крст са натписом:

Андријашевић Михајло
1897 – 1941

Када је прешао раздаљину од пет метара, за њим је закорачио његов вршњак, носећи други крст, потом трећи, па четврти, затим пети, онда шести, па седми, свакако и осми, те девети, затим десети, иза њега једанаести, онда дванаести и на крају тринаести. Пошто су одмакли, тек толико да се раздвоје и рашире, застали су. Колски пут, издигнут у виду насипа изнад нивоа поља, одједном је почео личити на дугачко уско гробље, са тринаест крстова који су се један иза другог, на правилном растојању, дизали према небу. На сваком крсту је писало име и два броја. Први бројеви су били различити, од 1870. до 1923, а други број је био исти: 1941.

Иза дјечака, дјевојчице су носиле вијенце са црним тракама, на којима је ћириличним словима писало:

МУЧЕНИЦИМА И ХЕРОЈИМА

Тек послије њих, милила су два војна маслинасто-зелена „фијата“. У кабинама, поред возача, сједили су официри. На отвореним каросеријама, на поду прекривеним цвијећем, били су положени мртвачки сандуци. Иза камиона су ишла три свештеника, са библијама и кандилима у рукама, појући молитве. Звук звона није престајао да се пролама изнад Требиња, а њихов одјек допирао је и до Придвораца.

Од оне кобне вечери између 23. и 24. јуна, када су усташе обавиле свој гнусни злочин, фотограф Душан Боконић није имао мира. Није могао да потисне и заборави један такав догађај који би многи цивилизовани, а

необавијештени људи сматрали немогућим. Није никако успијевао да се отргне и посвети свакодневним активностима. Када је чуо да ће талијански командант Антонио Пињатели пружити техничку помоћ при достојанственој сахрани мучки уморених људи, није чекао ни часа. Отишао је у књижару на главној улици, коју је држао трговац Саво Павлица и изненадио га наруџбом:

– Саво, молим Те, да на тракама од вијенаца које наручи родбина, ћирилицом напишеш: „Мученицима и херојима“. Ја сам лично разговарао са њима и сви су пристали. У случају било каве усташке истраге, слободно реци да су ћирилични натписи дјело фотографа Душана Бокоњића. Могу и да ти одмах потпишем. Па нека ме ухапсе!

Послије тога, осјетио је олакшање. Био је захвалан доктору Новици Краљевићу и пуковнику Пињателију, а дивио се надљудској снази Јефта Шкора, да се спусти у јаму и извади посмртне остатке својих другова, који, попут њега, нису имали среће да побјегну. Касније, по казивању Рада Гуровића, сазнало се да је Јефто причао са мртвим друговима, док су их извлачили из јаме:

– Е, Обрене, соколе, код тебе не могу погријешити. Као да спаваш мили мој, земља те не начиње! Ено ти кћеркице вани, лијепа беба!... Алекса мој, не даде ти се... докрајчи те душманин из другог покушаја. Шта могу, кукала ми мајка, него те извадити из овог пакла... То си ти драги мој Мацаре, ево су ти вилицу због златних зуба ишчупали...

Душан је као у трансу ишао испред спровода и правио снимке, затим прелазио са једне на другу страну или заостајао да фотографише отпозади. Тако је до краја сахране потрошио читав филм.

За све вријеме док је погребна поворка напредовала према гробљу, а требало је прећи више од три километра, звона са цркве нису престајала да звоне.

***

Није прошло ни сат времена послје Душановог повратка кући, са гробља, када се на вратима зачуло грубо и нестрпљиво лупање. Очито кундаком.

– Полази са нама Влаху, наредио је котарски предстојник. Вала ћемо ти име на крсту написати латиницом, ха, ха, ха...

*Zapovjedništvo 55-te pješačke pukovnije „Marche“
Zapovjedništvo mjesta, br. 1520. prez.
Predmet: Pisanje ćirilicom*

*G-dinu KOTARSKOM PREDSTOJNIKU
TREBINJE*

Odgovaram Vam na Vaše spise od 5. listopada br. 103 i od 6. listopada br. 1582 i 1583 koji se odnose na PISANJE ĆIRILICOM. Ćiriličnim slovima bile su ispisane trake na vijencima položenim na kovčege sa ekshumiranim leševima. Vijenci su kupljeni u knjižari Sava Pavlice, a po narudžbi fotografa DUŠANA BOKONJIĆA.

Na osnovu naših operativnih saznanja došli smo do zaključka da pomenutom nije bila poznata hrvatska zakonska odredba koja zabranjuje upotrebu ćirilice.

Nalazim da nije neophodan kazneni progon protiv svih koji su napravili grešku zbog naročitih okolnosti u kojima je do nje došlo, a sve da bih spriječio teške reperkusije na javni poredak, nad kojim moram bdjeti.

Zato Vam naređujem da se apsolutno suzdržite od pokretanja bilo kakvog kaznenog postupka.

*Pukovnik-zapovijednik
Antonio Pignatelli v.r.*

***

Негдје почетком септембра 1941. године, у Нудолу, код Мизаре, освануо је шпански борац Петар Драпшин, под конспиративним именом Петар Илић. Као прекаљени револуционар, послат је лично од врховног команданта у Херцеговину да помогне друговима око организације сопствених редова и почетка конкретне борбе против окупатора. Броз је, међутим, знао за ужу специјалност његовог пулена, а то је био обрачун са тзв. петом колоном, у чему је Петар Илић нескривено, чак острашћено, уживао.

Долазак прослављеног шпанског борца у требињски крај није баш био славан због његове дегенеричности и ниског раста, који су код кршних Херцеговаца и Херцеговки изазивали подсмјех, гдје се год појавио. Жена једног комунистичког симпатизера, у чијој су се кући нашли, иначе згодна домаћица, коју су другови просто гутали погледима, нудила их је све тада једино расположивом „пргом” умјесто кафе, а кад је дошла до Петра, не знајући ко је он, сажаљиво га је упитала:

– А, ти мали, да не би ћикару варенике?

Ускоро је својим понашањем показао истинитост оне народне изреке: отров се држи у малим бочицама. Једног домаћина, који је имао лијепог коња, а те племени-те животиње су биле Петрова слабост, увече су сачекали и претукли непознати људи, уз недвосмислену поруку шта му је чинити, ако хоће да му глава остане на раменима. Сутрадан се Петар шепурио у седлу снажног вранца... У другој причи неки су на патуљковим ногама препознали чизме човјека који му се претходних дана супротставио, а који је без трага нестао. И коначно,

једна згодна и амбициозна другарица, која је била благонаклона према важним друговима, својој родници је рекла у повјерењу:

– Друг Илић, замисли, није мог’о. Ја сам га соколила, али оно – ништа. Почео је и да кењка, помињући мајку. Чуј, мајку! Ја сам се препала и побјегла. А, Мизара – сејо моја, што тај може, јух...

Одмах по доласку, са гадним осветничким изразом на лицу, распитивао се за доктора Новицу Краљевића, именујући га највећим непријатељем њихове праведне борбе у Херцеговини и тражио његово заробљавање. Он би га лично „испитао”, јер би им, наводно, Новица имао много тога да каже.

У свом писму, упућеном средином октобра политичким комесарима до тада формираних батаљона, Петар Илић је истакао потребу бескомпромисне борбе управо против пете колоне, односно домаћих људи, који јавно позивају на толеранцију меког талијанског окупатора, као мањег зла од злочиначког, усташког.

***

Вуле Влачић, који је испред Придворачке јаме преживио ударац маљем у главу, отишао је у Ластву да комунистима исприча свој невјероватан доживљај. Владо га је врло љубазно саслушао и изразио своје дивљење према његовој сналажљивости и храбрости. На крају га је издвојио у страну и припријетио му:

– Слушај Вуле, ми комунисти не трпимо да нам неко својим брзоплетим језиком нарушава братство и јединство! Ми то чувамо као зјеницу ока свог! Разумијеш ли шта хоћу да ти кажем!?

– Овај... ја... разумијем, друже Владо!

– Таког те волим, Вуле – разведрио се Владо, а онда му намигнувши, добацио:

– А, ако ти неко од оних Брачковића, што су те затукли маљем у главу, и понуди неки пешкеш, а ти узми, само држи језик за зубима!

– Овај...ја... хоћу, друже Владо!

Одмах послије бијега са Придворачке јаме, Васо Поповчевић није могао да се смири. Обилазио је српска села и упозоравао људе на смртну опасност која им пријети од усташа, требињских муслимана. За то његово агитовање чуо је и Мизара и поручио му да дође у Ластву. Васо је дошао и испричао свој узбудљиви доживљај. Шта му је Мизара одговорио, остало је непознато, јер послије Ластве, Васа више нико никада није видио, баш као да је у јаму пропао.

III ДИО

XXVI

Херцеговачки комунисти су доста очекивали од Покрајинског партијског засједања у селу Иванчићи-ма код Олова, у Босни, а добили су много, много више. Наиме, баш на Божић 1942. године, генерални секретар КПЈ и Врховни командант НОП-а, контроверзни Јосип Броз, познат по нејасном надимку Тито, на том засједању је недвосмислено обзнанио да је реакционарни великосрпски центар, око којег се окупљају све контрареволуционарне снаге у земљи, главни непријатељ ослободилачке борбе народа Југославије и да је борба против тог центра главни задатак Партије. Сљедствено томе, позвао је комунисте да пређу на тзв. „другу етапу” оружане борбе у којој се мора:

– Извршићи обрачун не само са кулацима нејо и са класним нејријашељем уојшше, шј. са буржоазијом и љредсџавницима сџарој друшџвеној сисџема у џјелини,

– Прекинући досадашњу борбену сарадњу са чеџницима, и не само џо, већ се са њима мора одлучно обрачунаџи. У џу сврху неоџходно је формирање џокреџних џарџизанских јединица у виду ударних чеџа и баџаљона,

– Мнојо већу џажњу џосвеџиџи џридобџјању муслимана и Хрваџа за НОП, уз џуно разумџјевање њиховој сџорој џрикључивања у џарџизански џокреџ.

Срби, поготово острашћени комунисти из њихових редова, једва су дочекали Брозов позив да крену на своје

неистомишљенике, често прве комшије, кумове и рођаке. Снажну подршку им је давало и оно мало муслимана у њиховим редовима и покоји Хрват, ако га је у партизанима уопште и било у источној Херцеговини. Сјеме братоубилачког сукоба међу Србима, које је посијао Јосип Броз, брзо је почело да се прима.

ВРХОВНИ ШТАБ НОП и ДВЈ

Датум: 11. јануар 1942.

... Морате обавезно сјријелати све оне који су пошмајали четнике и били наклоњени њима. Исто тако расчистиће са лабавим и колебљивим елементима. При свему шоме морате бити пошјуно енерични и без икаквој милосрђа... Сјријелати масу оних који су прешли из партизана на сјрану четника. После шое сјријелана они који остану неће више помислити да тако нешто најрава. Поред овој, обавезно морате сјровести мобилизацију лјудства у вашем срезу. Оне који се не јаве – сјријелати.

Ушатиће да је за нас сада важније убити и расшјерати четнике, нејо Талијане.

К о м а н д а н њ
Тишо

ВРХОВНИ ШТАБ НОП и ДВЈ

Датум: 23. јануар 1942.

... Ви морате прибјећи репресалијама против четника. Морате шалићи извјесне куће окорјелих зликоваца и разбојника, а обавезно све куће четничких вођа и коловођа. Сва њихова имања шреба конфисковати...

К о м а н д а н њ
Тишо

XXVII

Први херцеговачко-црногорски ударни батаљон формиран је 28. јануара 1942. године, у селу Баљци, надомак Билеће. Сачињавали су га изабрани борци из Требињског, Никшићког и Билећког среза. Била је то елитна партизанска јединица са вансеријским људима, како по својим физичким особинама, тако и по вољно-моралним квалитетима. Пошто се радило о батаљону специјалне намјене, некој врсти казнене војне формације, то је избору њеног руководећег кадра посвећена посебна пажња. За команданта је, по директиви већ подобро окрвављеног Мизаре, постављен његов штићеник Владо. Политички комесар је био Мизарин презимењак Стево, учитељ са Грахова, доказан као немилосрдан и зао. Функција замјеника команданта батаљона припала је пријеком и ружном човјеку, опет презимењаку, Љубу, а за замјеника политичког комесара изабран је прави комунистички фанатик, студент медицине Милија Станишић. Дакле, тројица од четворице руководећих људи Првог херцеговачко-црногорског ударног батаљона били су Црногорци, што није представљало случајност, јер се требало крваво обрачунати са неистомишљеницима Херцеговцима, на шта нису радо пристајали њихови сународници из партизанских редова.

Одмах је формиран и Пријеки војни суд у Ластви који се није бавио само „суђењем” већ су на лицу мјеста вршене и саме егзекуције. У старој ластванској кречани, која није радила од убиства краља Александра, опет је почео да се загасује креч...

***

Почетни задатак новоформираног Првог херцеговачко-црногорског ударног батаљона било је тзв. чишћење Дабарске вале, који је према извјештају у потпуности реализован, и то без отпора. Наиме, у току акције, у ноћи између 30. и 31. јануара 1942. године, није испален ни један-једини метак, јер су се четничке формације предавале без отпора. Ипак, 16 заробљених људи је пријеки војни суд осудио на смртну казну стријељањем. Четворо је одмах убијено, а осталим је казна претворена у условну, на годину дана. Стријељани људи су оптужени за сарадњу са окупатором и вођење подмукле и нечасне борбе против партизанске војске. Сарадње са окупатором није могло бити, јер на том простору није било окупатора, а борба против партизанске војске била је искључиво вербална, истина некоректна и прљава, као и она са супротне стране.

Поред ове акције, поједини одреди Ударног батаљона, као казнене експедиције, обилазили су терен и појединачно хапсили имућније сељаке, оптужујући их за велепосједништво и зеленаштво. Сиромашнији људи су одвођени због симпатија према четничком покрету, а за оптужбу је било довољно и припадање широј породици или племену неког од декларисаних четника. Чак и потпуно сулуде дојаве или клевете неког од партизанских душебрижника, нису се посебно провјеравале. Сви ухапшени су најчешће завршавали у Ластви, гдје им је „суђено”, последије чега би услиједила егzekуција, посипање лешева кречом и плитко закопавање.

Један од најчешћих вођа казних експедиција био је кршан Црногорац тридесетих година, Димитрије

Булајић, риједак крволок који је уживао у убијању, а то су знали и његови надређени, па су га сходно природним преддиспозицијама слали у казнене походе. Он је те задатке прихватао са нескривеним одушевљењем и ентузијазмом. Чак се са нестрпљењем распитивао када ће услиједити нова „чишћења“. А слиједила су врло брзо, једна за другим...

Попут „ловаца“ усташе Хртковића, у село Жаково у Поповом пољу, 31. јануара 1942. године, дошла је Булајићева војна формација. Он се смјестио у кућу породице Вукасовић, одакле је планирао да руководи сулудом акцијом. Наиме, слиједећи Мизарине директиве, издао је наређење Поповској партизанској чети и Подбрдској партизанској чети да у току ноћи изврше напад на талијанску посаду код Пољица и сруше мост на Требишњици, како би се наводно ослабила покретљивост талијанских возила и тешког наоружања. Командир партизанске чете са подручја Попова поља, Лазо Прибишић из села Драчева, оштро се супротставио Димитрију Булајићу. Ризиковао је живот када је злочинцу у лице рекао:

– Нико нема право да проводи самовољу на нашем терену! Ако срушимо мост, Талијани ће за одмазду убити десетине мојих невиних земљака! Доста је било страдања народа у Поповом пољу!

Киптећи од бијеса, Булајић је напустио ту територију и повео људе у Требињску шуму. Банули су у село Цицину, 6. фебруара 1942. године, одмах послје поноћи. Као разјарене звијери, упали су у куће четворице угледних домаћина, Краљевића. Повезали су их, и са осталим ухапшеницима из Требињске шуме, спровели у Ластву. Међу њима је био и брат доктора Новице Кра-

љевића, Гајо, отац четворо мале дјеце. Побили су их истог дана око подне, користећи... штедећи муницију.

Међутим, Мизара је дошао на оригиналну идеју да се одмах не саопшти родбини како су „осуђене” побили, јер се радило о имућним људима, тако да се цијели Привремени оперативни штаб десет дана гостио уз јело и пиће из Требињске шуме... било је и дувана „шумњака”... и пјесме... а уживале су и другарице... нарочито ноћу. Послије десет дана, Мизара је донио „хуману” одлуку да се родбина ипак обавијести о погибији њихових најмилијих...

***

На Љубомиру се десила права драма, у ствари добро изрежирана трагедија.

Члан Привременог оперативног штаба НОП-а за Херцеговину, бивши пилот и ваздухопловни капетан војске Краљевине Југославије, Ђоко Путица, иако је већ увелико одмакло разврставање људи на партизане и четнике, а „суђења” у Ластви постала свакодневна ствар, није посустајао духом да спријечи братоубилачки рат тамо гдје се то још увијек, можда, могло учинити. Због своје сјајне официрске и пилотске каријере (учествовао је у бомбардовању војних циљева у Грацу, у априлу претходне године) уживао је поштовање у народу, а о његовим ријечима и порукама се размишљао дуго послје завршетка пропагандних скупова. Нажалост, многи комунисти, првенствено они необразовани, били су љубоморни на људске и војничке квалитете пилота Ђока Путице.

Враћајући се у четвртак 19. фебруара са скупа у селу

Домашеву, сачекала га је четничка засједа коју је избјегао спустивши се у оближње Ждријеловиће. У том селу, између Ковачевих кућа, убијен је на грозан начин, каменованем! Леш је склоњен, али се за то убиство врло брзо сазнало, што је добро дошло комунистима из Ластве да у петак, 27. фебруара, на Радачком бријегу за одмазду стријељају седам Ковача и још 14 сељака покупљених диљем Љубомира, који нису имали никакве везе са убиством Ђока Путице. По читавој Херцеговини се пронио глас о до тада невиђеном поступку острашћене партизанке Драгице Правице која је, послјије стријељања, мртвим људима пуцала у главе! Али то није било све! Услиједило је разуларено пјевање и играње кола око мртвих људи и пред очима њихове уцвијелене родбине!!

Читаву представу осмислио је лично Мизара, док је Владо са Сјеверно-херцеговачким одредом Првог херцеговачко-црногорског ударног батаљона слична осмишљавања радио по невесињским и гатачким селима.

***

Већ 30. јануара, Владо је марширао на челу колоне која је грабила према Невесињу. Борци су га пратили у стопу, само је друг Драпшин јахао. Одмах иза њега, на расном бијелцу.

„Нека га, нека јаше, воли да се курчи. Ваљда зато што је мали и никакав. Али заједан, ако му се успротивиш. Нека... ја ћу са друговима пјешке. Командант сам им. Командант батаљона! И то не обичног, већ ударног! Ко што је наредио Тито. Далеко сам догуро, ја Владо, сељак из Аранђелова. Другови одозго су препознали моју не-

поколебљиву припадност Партији. Да сам спреман да за њу погинем. Да оставим своју кћеркицу без оца и жену без мужа. Јесам! Ево, сад ме може неки четник метком из засједе скинут ко зеца. Али, богами... чуј богами... али, части ми, исто тако сам спреман да за Партију и побијем све оне који ми стану на пут! Ма, не само њих, него кад буде стани-пани и све оне који не мисле ко ја, ко ми комунисти.

Нема се ту шта размишљати, постоје другови који су паметнији од мене, они све знају, моје је само да обавим задатак... Нисам волијо да учим, није то за мене... Колико сам само батина попијо, кад сам одбијао да учим њемачки. А учитељ Вукрес, Хрват, ми је говорио да учим, јер ће се Краљевина ионако распасти. И био је у праву... Биће свашта у Невесињу, већ за који дан. Како могу те четничке и петоколонашке будале да вјерују у Бога и да се противе да земља припадне сељацима, а фабрике радницима? То је тако праведно, да будемо сви исти, да сви имамо колико нам треба, ни више ни мање! А не, једном прељева, а други гладан! Сви смо људи. Фино је реко друг Драпшин, да су петоколонашни коров на нашој великој и лијепој њиви. Добро да је ту, ево га јаше иза мене. Шпански добровољац, хеј! Тамо, у тој Шпанији су их зајebали петоколонашни. Зато га је Тито и посло из његове равне Војводине, овамо нама у камениту Херцеговину, јер смо ми болећиви, код нас ти је увијек циле-миле. Он ће нам помоћи да очврснемо, и очистимо коров, зна се како! Јес' да је стријељање тежак, што 'но кажу, крвав поса, али није лако ни копат, ни носит терет ни... ништа није лако, али се мора! Је ли Марко Марковић са нама? Није! Да ли је он издајник?

Јесте! И? Нема „и“, уза зид и готово! Завршено! Идемо даље!...

Биће ту и заведене омладине и наопаке женскадије, и оних што су већ једном ногом у гробу. Али, све под један аршин! Пред стрељачки строј. То је рјешење. Ако ми нећемо њих, хоће они нас! На нама комунистима је света дужност да очистимо свијет од паразита. И богами... чуј богами, и части ми, Владо ће прионути...”

XXVIII

Живот у Требињу, почетком те 1942. године, одвијао се у чудној војничкој симбиози. Припадници три војске егзистирали су у окупираном граду, једни покрај других: Талијани, усташе и градски припадници четничког покрета. Четврта скупина, комунисти, налазили су се у илегалу, јер је свака од поменуте три групе била против њих и радила им је о глави. Мада, ни они нису остајали дужни.

Обичан народ једва је састављао крај са крајем, прилагођавајући се промјенама без обзира на њихову нелогичност и неочекиваност. Било је важно сачувати живу главу, своју и чланова породице, и дочекати боља времена која се нису ни назирала. Нажалост, резерве из предратног периода су биле одавно потрошене, а већина људи је остала без редовних примања, плата и пензија, па је глад закуцала на врата многих требињских домова.

Отац познатог нам дјечака Јова, Ђуро, као симпатизер комуниста морао се због провале повући ван града, у село Рапти, тако да је мајка Ана остала сама са шесторо дјеце. Није било лако обезбиједити им и један једини оброк дневно.

Зато се мали Јово, силом прилика рано сазрео и одрастао, трудио да допринесе домаћинству и помогне мајци. Једино рјешење је пронашао у крађи кромпира који је талијанским војним конвојем, у затвореним теретним вагонима, пристизао у Требиње. Из правца Хума. Мотајући се око жељезничке станице и гледајући истовар, дјечак је запазио да су гомиле кромпира

толико високе, да би се кроз прозор вагона могао вадити један по један, дугачком металном шипком. Набоден, као виљушком!

За саму операцију ангажовао је и старијег брата Влада, изложивши му план. Овај се одушевио и са нестрпљењем чекао полазак у акцију. А акција је подразумијевала да качењем за задњи вагон допутују из Требиња до Хума, што је било врло опасно и ризично, због могућности повријеђивања, али и откривања и кажњавања. На Хуму би се сачекао теретни воз из правца Чапљине, све са кромпиром у неком од вагона. То је требало открити још док воз стоји на станици, а онда га сачекати на излазу и прије великог убрзања ускочити на платформу и попети се на кров. Онда одозго, кроз високо постављени прозор вагона, металном шипком набадати кромпире и вадити их попут рибе из мора. Прије уласка воза у требињску станицу, искакали би из њега и бјежали са плијеном...

Јово је волио кухани кромпир са мало барене траве, а Владо реш испечен у рерни, без прилога!

***

Упркос љепоти и стасу, доброћудности и марљивости, а и добром поријеклу, Стана је, нажалост, остала неударата. Бриге о мајци, која никада није прежалила рано преминулог мужа, а и о млађем брату опсједнутом комунистичким идејама, учиниле су да Стана рат дочека за својом „сингерицом“, у малом стану у Билећкој улици. Иза ње је била једна велика младалачка љубав и неколико покушаја иза тога... и то је било све.

Послије почетног шока и обамрлости, брзо је схвати-

ла да би радећи за талијанску војску могла са већ шлогираном мајком прогурати црне ратне дане, у којима је освитало Требиње. Наиме, испоставило се да су талијанским војницима неопходне ситне кројачке услуге, од најједноставнијих пришивања дугмади на шињеле, преко скраћивања или продужавања ногавица панталона, па до крпљења одјеће, подеране у теренским условима. Плаћали су њиховим лирама, али и поклонима у виду хране или ситних кућних потрепштина којима је располагала и војска. Најчешће се радило о конзервама са месним наресцима, или усољеном рибом, а добро је пасала и тјестенина, сушено воће, па и обичне штруце хљеба.

Марио је био млади подофицир, са завршене двије године славистике на универзитету Сапиенца у Риму. Није био фашиста, напротив – социјалиста, а због познавања језика упућен је на подручје марионетске хрватске државе. Радио је при интендантури, задужен за дистрибуцију опреме и хране која је возом стизала у требињски централни магацин. Код Стане није навраћао само због својих личних потреба, већ је то чинио и за надређене му офицере, вјечито заузете пословима у касарни или на терену. Радило се о високом лијепом двадесетшестогодишњаку, црне косе, тамног тена и модроплавих очију. Његове трепавице су биле нешто дуже па му је поглед зрачио неком дјечијом сањалачком искреношћу.

Он је имао још скромније љубавно искуство од Стане и, нажалост, осим љубакања са неколико колегиница, даље није одмакао. Поред тога, те младе дјевојке, хировите и неформиране, нису га привлачиле као зрелије и раскошније жене, оне удате – понајвише. Али, радило се само о младићевим пустим маштањима.

Иако је Стана била од Марија старија скоро петнаест година, његов нагон, додатно изоштрен посебношћу живота у мушком војничком окружењу, одмах је бурно одреаговао. Налазио је начина да се дуже задржи у њеном стану, давао јој комплименте и дуго је држао за руку док се поздрављао, доносио је више поклона и изненађивао је ријеткостима на које она није рачунала, попут црне чоколаде или бочице ликера. Када му је стидљиво рекла да има родбине на селу, нису изостале војничке кошуље које би она преправљала до непрепознатљивости – мијењањем крагне.

И, као што то обично бива, десило се и оно, што вјероватно у мирнодопским условима не би, али и оно што се нужно догађа у атмосфери оптерећеној ратом и близином смрти. Није Марио то планирао, мада је увећано маштао о интимности са Станом. Једноставно, док је она нагнута над машином концентрисано, са обје руке, подвлачила тканину под иглу, он се запрепастио видећи сам себе како јој прилази, застаје иза њених леђа узбуђено дишући и... и обухвата јој груди својим шакама. Игла на „сингерици“ је направила још неколико бодова, прије него је застала, испунивши просторију неподношљиво напетом тишином, а онда, лагано, као да неће, па све брже и брже, наставила започето штепање потпуно неправилним ритмом...

Потом је услиједила ратна љубав, за коју кажу да је најсилнија због ризика да се у сваком тренутку може окончати, што је љубавнике инстинктивно тјерало да дају, али и узму – баш све. Марио је као никада до тада уживао пушећи цигарете, го у постељи, покрај раскошног меког тијела и помишљао недоличне ствари о рату у коме су гинули његови другови. Стана му је доно-

сила доручак и домаћи чај у кревет, неколико пута чак и праву правцату кафу. На крају је, на Мариово огромно наваљивање, попустила и пристала да их за његов рођендан кришом у стану фотографише Душан Боконић! Било јој је врло непријатно, али само у почетку, јер је фотограф у својој дугогодишњој каријери толико тога претурио преко главе па се знао носити и са једном овако безазленом ситуацијом. За узврат, поред два „Кодакова“ филма, снабдио је себе и сина Веселина са неколико пари веша и мајица трегерача. А за поклон његовој кћерки Веселинки побринула се лично шнајдерица Стана. Она је Марија пуштала да се пред њом, и самим собом, шепури и прави важан, и не обраћајући много пажње на његово чаврљање, али када би јој говорио о својим обавезама са организацијом транспорта робе и хране по околним мјестима, врло пажљиво га је слушала. Јер, информације које је добијала од њега, достављала је брату на договорени начин...

Послије засједи коју су герилци предвођени Мизаром и Владом поставили тајном ноћном конвоју између Требиња и Билеће, мајору Рафаелију ствари су постале потпуно јасне и није му требало много времена да „сабере два и два“.

На ливади подно Градине, зауставио се талијански камион застрте каросерије са кога је сишло десетак војника. Није то било брзо искакање, какво практикује војска већ више неко отужно скањивање, непримјерено младим људима у униформи. Пола њих су имали пушке, а остали музичке инструменте: добош, трубу, кларинет и флауту. Из кабине је већ жустрије изашао потпуковник, те један војник са бијелим оковратником, а други са кратком кожном торбом. Потом се испод цераде појавио

Марио у пратњи два војника који су му, везаном, помогли да сиђе на земљу. Био је блијед и рашчупан, без капе, еполета, кайша и упртача. Изгледао је врло лоше. Поставили су га уза зид напуштене штале, а наспрам њега на раздаљини од три-четири метра положај је заузео стрељачки вод. Десно је стао официр, а лијево музичари. Потпуковник је жустрим гласом прочитао кратак текст:

– Подофицира Марија Занетија пријеки војни суд осудио је на смрт стријељањем, због издаје којом је угрозио живот својих другова и изазвао знатну материјалну штету. Пресуда ће се извршити одмах!

Потом је везаном Марију, са књижицом у руци, пришао онај војник са бијелим оковратником и одржао кратку молитву, прекрстивши га покретом десне руке. Осуђењик је нешто рекао и погледао према небу. Онда су, на официрову команду, војници подигли пушке и репетирани их. Посматрачи, међу којима је било и дјецe, гледали су сцену без даха. Већина је очекивала да ће се десити неко чудо и да војник неће бити убијен, тако да су их потпуно неспремне затекли злокобни ударци добоша.

Послије команде: „Пали“, шест пуцњева слило се у један, а Маријево тијело је само клонуло попут лутке од крпе. Пришао му је човјек са торбом, опипао му пулс и погледао зјенице. Блуза устријељеног са лијеве стране већ је била добро натопљена крвљу. Доктор је пришао потпуковнику и завртио главом. Официр је оштро погледао у трубача, који је колегама дао непримјетни знак да почну свирати. Као да падају са небеса, одјекнули су болни спори звукови... Неки од војника из стрељачког вода извадили су бијеле марамице и обрисали очи...

Стани је испала из руку тацна са које је хранила мајку, када је чула пуцањ... Као да је знала да је Талијани не-

ће дирати, одбила је све братове молбе да му се прикључи. Правдала се бригом о мајци. Старица је, међутим, врло брзо умрла, а одмах последице њене сахране, комшиница је пронашла Стану како виси објешена о дрвену греду у ходнику...

***

С обзиром да је поручник Душан Вучковић био веома популаран на територији Зубаца, његов прелазак на страну противника, још са дванаест одабраних бораца, изазвао је огроман гњев код Драгице Правице. Како је само она знала, обрушила се на команданта батаљона Маја Бендераћа и његовог замјеника Милоша Шарабу. Одмах је формирала комисију у којој је поред ње био озлоглашени црногорски инструктор КПЈ Петар Божовић и Мићо Гобовић. Та комисија је у ствари била пријеки војни суд, или боље речено, пријеки партијски суд. Бендераћ и Шараба су по кратком поступку осуђени на смрт, али се касније комисија „смиловала” и смртну казну стријељањем, преиначила у смртну казну погибијом у току освајања неосвојивих талијанских бункера. Наиме, Драгица Правица је са познатим сјајем у очима и лукавим осмијехом, након додатних консултација рекла:

– Другови, ја сам се накнадно консултовала са друговима Петром и Мићом. Наша Партија ће и овом приликом показати свој хумани карактер и великодушност, давањем поновне шансе њеним припадницима. Смртна казна, апсолутно оправдана због нечињења другова Маја и Милоша, којим су изазване несагледиве последице по нашу борбу, биће им опроштена уколико,

као знак кајања, освоје два талијанска бункера на Голлом брду!

– Ако се деси да будале успију, ми ћемо их покосити са леђа, а онда, како и доликује, организовати величанствену сахрану, и дичити се њиховим херојством! – шапнуо је Петар Божовић Драгици Правици.

– Ђаво си ти, друже Божовићу – узвратила је са одушевљењем она и погледала га очима у којима је он видео могуће остварење својих потајних надања.

Другови Мајо и Милош су храбро кренули на укопане бетонске бункере, опасане вишеструким круговима бодљикаве жице. Милош се чак пробио кроз њих, али је пао покошен рафалом, када је замахнуо да у чело бункера убаци бомбу. Његово мртво тијело је провезено улицама Требиња у коњској запрези. Ту сцену, када је неколико пијаних четника славило покрај леша, успио је да сними Душан Бокоњић. На фотографији се лијепо видјело како један брадати човјек запуштеног изгледа и разроког погледа огавно наздравља са кола у правцу објектива. Послије тог јадног и болесног тријумфа, Талијани су тијело Солунског добровољца и носиоца Карађорђевог звијезде и Ордена легије части држали на степеницама пред зградом команде пуна два дана као опомену свима онима који се дрзну да их нападну.

Послије сахране, по граду се шушкало да је Милошева долама била изрешетана не само са предње стране већ и по леђима!?

На сахрани Маја Бендераћа, која је обављена на гробљу у селу Турментима, голема „туга“ је грчила лица високих партијских руководилаца. Драгици Правици, која је говорила задња, крупне сузе су се котрљале низ образе...

XXIX

Иако Требињеце послије девет убијених суграђана на Кућном прагу и тринаест суновраћених у Придворачку јаму, од стране усташа, више ништа није могло изненадити, ипак је вијест која се пронијела кроз град тог јутра 28. априла истински изненадила све становнике посивјелог града на понорници.

Доктор Петар Рундо, послије силног путошества, започео је своју медицинску каријеру баш у Требињу, 1926. године, када се са родитељима и сестром као подстанар настанио у Старом гарду. У кући десно од тунела. Ту је довео и жену, сарајевску даму, Зору Трифковић и са њом добио сина Јована, али је она врло брзо умрла од туберкулозе. Петар је, ипак, нашао снаге и преболио тежак ударац, тако да се 1932. године поново оженио са Љубицом Дежуловић, прелијепом дјевојком из Дубровника, доста млађом од себе. С њом је добио још два сина, Риста и Михаила, а Требиње је напустио силом прилика, због сукоба са тадашњим градоначелником. Указом Министра социјалне политике и народног здравља, прво је пребачен у Билећу, а онда у Босански Брод. Када је у љето 1941. године Сава почела да низводно наноси лешеве уморених Срба, захваљујући Љубичином добро позиционираном другу из Загреба, вратили су се у Требиње. Али, иако Требишњицом нису плутала мртва српска тијела, Требиње више није било онај стари град у коме су некада живјели. Једини свијетли тренутак било је рођење кћеркице Ангелине.

Петар је био потпуно предан медицини и Хипократову заклетву је сматрао светињом, тако да га није

занимало ко је које вјере и чији је ко симпатизер. Пружао је помоћ свакоме ко би му се обратио. Помагао је талијанским колегама, педијатру Кокерију из Болоње и патологу Барезију из Рима и спријатељио се с њима, а одлазио је и у кућне посјете, како у граду тако и по околним селима. Талијанима, комунистима и четницима тај његов професионализам није сметао, али усташама јесте, па су гледали прилику да га оптуже за незаконито дјеловање у корист противника новоуспостављене државе.

Када се Петар, у уторак 27. априла, са таксистом Ибром враћао са села, гдје је помогао рањеном партизану, код Дубровачке капије су га усташе сачекале и ухапсиле. Пребацили су га у затвор, одакле га нису пустили и поред интервенције талијанских љекара. Наиме, сљедећег дана је у Требиње требало да допутује одсутни тужилац и саслуша га. Сутра ујутро, тужилац је стигао, али није могао да обави разговор са доктором Рундом, јер је према изјавама усташа он те ноћи у затворској ћелији извршио самоубиство вјешањем!?

Нико од грађана у то није повјеровао. Чак ни када је доктор Барези саопштио да приликом обдукције није нашао трагове који су упућивали на убиство. Знали су да њихов омиљени доктор сигурно не би дигао руку на себе и супругу са четворо дјеце оставио на цједилу. Град се затворио и увукао сам у себе. Неизлажењем на улици, грађани су властима јасно дали до знања шта мисле!

Плашећи се побуне и непредвиђених догађаја, усташе су сахрану дозволиле у раним јутарњим часовима, у сриједу 29. априла, али без уобичајеног изјављивања саучешћа и спровода. Поред Љубице и три сина, на гро-

бљу је била присутна само њена пријатељица Марија Брусман и наглува Маринка, која „није чула“ за забрану. И свакако, по наредби, присутан је био и фотограф Душан Бокоњић. Урадио је неколико службених фотографија за усташе, али и дупликате које је кришом однио у стан ожалашћене породице.

На једној од њих, види се уплакана Љубица, клонула преко ковчега свог мртвог супруга, а десно од ње три скамењена дјечака, један другом до ува, како празно гледају у објектив фото-апарата.

XXX

Доктор Леви је често препричавао један доживљај из праксе, између два рата. На Љубомиру, у подножју Леотара, у усамљеној кућици, живјела је стара жена, у ствари баба. Пошто је комшије из сусједног Врпоља ни-су гледали неколико дана, послали су некога да је оби-ђе, а тај се послѣ сат времена, потпуно слуђен, вратио назад. Наиме, затекао је испред куће на калдрми баби-но тијело без главе, са излоканим удубљењем на мјесту гдје је био врат, а два метра даље налазила се глава, у ствари лобања, са потпуно оглоданим меким ткивима, све до кости. Њеног пса није било...

Доктор Леви је са двојицом жандарма и судским извршитељем изашао на увиђај. На оближњем зиду пронашао је остатке крви и неколико длака, што је говорило да је баба вјероватно главом ударила о камен, било да јој је позлило, било да се спотакла. Очито да је узрок смрти био у том домену. Њен пас, иначе вјерна животиња, која ју је безброј пута до тада заштитила, лизнуо је крв своје господарице и више није било повратка. Прво је лизао, а потом буцао и јео...

И херцеговачки комунисти, пошто су окусили крв сопственог народа, више нису могли да стану. Навикли су се на најдрагоцјенију течност, попут алкохоличара на ракију. Казнене експедиције, које су из Ластве упућиване у разне дијелове требињског среза, враћале су се уморне, али озарене, због добро обављеног посла. Та братска проливена крв изазивала је невјероватан ужитак код комуниста, али је нажалост по њих, он доводио до потпуног паралисања трезвеног размишљања и вој-

ничке критичности. Наиме, опијени славом и успјехом над својим голоруким неистомишљеницима, а уз неколико успјешних акција у борби против Талијана (по наређењу врховног команданта усташке хорде са Куле, Борча и Бјелимића су остављали на миру) нису уочавали мрке погледе којима су их попријеко гледали њихови земљаци – сељаци и градско становништво. Због тога нису били у стању ни да наслуте оно што се дешавало у кабинету талијанског генерала, команданта Друге армије Мариа Роате, који је приводио крају пројекат велике војне операције, замишљене у три дијела и по томе назване *Trio*. Та опсежна акција, уз учешће четири елитне дивизије: *Cacciatori delle Alpi, Marche, Murge*, и *Messina*, требало је у садејству са четницима да партизане потпуно избаци из Херцеговине. Трећи и коначни дио офанзиве под кодним називом „Столац” односио се на југоисточну Херцеговину, а планирано је да је изведу искључиво четничке снаге, уз талијанску логистичку подршку.

Командант требињског гарнизона пуковник Антонио Пињатели је знао шта ће се ускоро десити, па није желио улудо губити људство и материјална средства. Зато је мудро одлучио да партизанским вођама у Ластви, понуди дјелимично примирје које би се односило само на транспорте, јер су им партизани својим герилским акцијама наносили знатне губитке. За узврат, Талијани не би залазили по селима и као одмазду малтретирали локално становништво, а усташе би и даље држали под контролом! За такав задатак требала су му двојица домаћих људи којима је могао вјеровати, а који су и код противника уживали повјерење...

Власник познате требињске ресторације Спасо Ан-

Ђелић никада се није много занимао за политику. Давно прије рата, био је пасивни члан Демократске странке, али само док му посао није кренуо, када је престао са странчарењем и потпуно се посветио угоститељству. Муштерије који су живо дискутовали о врућим политичким темама, свакако да није могао спречавати, али је своје особљу више пута знао подвикнути:

– Нећу политику у моју ресторацију!

Ипак, како је вријеме од почетка рата пролазило, а у Требињу се узбудљиви ратни догађаји преплитали као на филмској траци, ни Спасо није могао потпуно остати ван актуелних збивања. С обзиром да је био један од имућнијих Требињаца, знао је да повремено мора одређену пажњу обратити на неку од четири присутне војске. Али мудро, да и касније, када се ситуација промијени, не би имао посљедица. Зато је често пријатељи-ма говорио:

– Ратови буду и прођу, а побједник је онај ко сачува живу главу!

Са Талијанима је било најлакше – чашћавањем официра пићем у ресторацији, обезбјеђивао је код њих врло комфоран статус. Слично је било и са четницима који су уз бесплатно пиће рачунали и на добар залагај. Са припадницима нове власти Спасо је био у прећутном опрезном примирју, док су комунисти отворено захтијевали његову помоћ у лијековима и санитетском материјалу, пријетећи му да је кулак, и да они добро знају како треба са таквима. Спасо је, истина, имао поштовање према њиховој спремности да гину за своје идеале, дивио се њиховој организованости и дисциплини, али стријељања која су од почетка године радили по околним селима, су га ужасавала.

Због свега наведеног, Спасо је преко старих веза са Дубровником, успијевао да набави лијекове и санитарски материјал, које је повремено слао партизанима на договорену територију. За доставу би ангажовао момке који су знали да се заиграју у његовом сепареу на електричном билијару. Синови фотографа Душана Бокоњића и трговца Влада Петковића, Веселин и Обрад, су више пута без проблема обавили посао и добили награду. Међутим, Талијани су начули за те њихове активности и обојицу почетком маја стрпали у затвор, гдје је већ био и Спасо.

***

Пуковник Пињатели је желио ову ситуацију искористити, па је очевима двојице младића предложио да оду у Ластву и покушају договорити примирје, а да би их мотивисао, обећао им је слободу за њихове синове. Како је и претпостављао, Бокоњић и Петковић су једва дочекали ту понуду и одмах се запутили цестом према Никшићу. Нису уопште хајали за упозорења пријатеља, да се тамо дешавају чудне и опасне ствари. Душан је чак понио и апарат да евентуално фотографисањем орасположи и придобије Мизару, али и Влада који се вратио, овјенчан славом, послуже завршене казнене експедиције у невесињском и гатачком крају.

Управо тог јутра, Владо је неиспаван, али оран (мала кћерка је то вече спавала са бабом), приповиједао Мизари о својим подвизима са Сјевернохерцеговачким одредом Првог херцеговачко-црногорског ударног батаљона. Свакако да је препричавао згоде и незгоде са

многобројних стријељања, јер неких оружаних борби нису ни имали:

– ... и тај старац Окиљевић, прије него што сам наредио паљбу, поче да се крсти. Замисли лутора, све пред окупљеним народом. И ја подвикнем: „Удри тога што се крсти, кучка му бога јебем!“.

– Ха, ха, ха, нека си га оладио, свака ти част! И ја према вјерницима, немам милости. А, друже Владо, до нас су дошле вијести да ниси жалијо ни петоколонашку омладину? Причај! – заинтересовао се Мизара.

– Чуј ово! Једног дана, својом руком сам убијо из пиштоља неког шеснаестогодишњака Божа Антуновића. Замисли, док су сви стријељани падали напријед, он паде наузнак, позади. То ми се прије није дешавало – чудило се Владо.

– Е, свашта! И мени, сви устријељени падају напријед. Него, друже Владо, имаш ли ти списак тих жена и ђевојака које сте побили? То је врло важно! – уозбиљио се Мизара.

– Тако сам и ја мислијо, проста рачуница: Ево, узми мо да у једном селу живи тридес' мушкараца и исто толико жена и да свака од њих затрудни. За годину дана, родиће се тридес'теро ђеце. Ако убијеш двадес' девет мушкараца, онај један шиљокуран може да оплоди свих тридес' четникуша. Али, ако убијеш двадес' и девет жена, родиће се само једно дијете, иако су сви шиљокурани остали живи. Зато смо посебну пажњу поклонили стријељању те женске четничке гамади – детаљно је објаснио Владо.

– Ма, свака ти част, друже Владо! Помиње се бројка од њих 38?

- Тачно толико! – побједнички је одговорио Владо.
- Само да ти кажем, друг Драпшин, хоћу рећи Илић, је одушевљен.
- Ја, драго ми је... Били смо скупа у акцијама чишћења... Хајде, рећи ћу ти, друже Мизара, наши смо... Знаш ли шта се десило другу Драпшину?
- Не ја, причај! – живо се заинтересовао Мизара.
- Ама, једном четничком јатаку пуцо је у око са пола метра раздаљине, волијо је такве ствари...
- И!?... – није издражао Мизара.
- Ама брука, промашијо, па смо морали одмах то покрити... је ли...
- Ај, ђаво га однијо, што се петља ће му није мјесто. Ја би' тога јатака, са десет метара, погодијо по сред зјенице! – уплахирио се Мизара.
- То знам, не требаш ми причат. – потврдио је Владо.
- А чу ли ти, шта се мени десило на Грахову, прошле године? – присјетио се Мизара.
- Не, ја. Збори! – заинтересовао се Аранђеловчанин.
- Слушај!... Пофатали наши неке младићане са Бањана – 'ајде јадан, пошли момци у четнике. Ни команде, ни оружја, ништа немају. Али ето, кренули... Доведу их нама на Грахово, видим обична ћечурлија, не знају, јесу ли пошли или су дошли. Ја са рођацима одмах одлучим да их наоружамо и пошаљемо у прве борбене редове, да буду живо месо, па који претече, нека и остане са нама! Је ли поштено?
- Поштено, друже Мизара, да поштеније не море бит, ја би' их све...
- Слушај даље!... Нисам ни ја весла сисо, друже Владо, не море то тек тако проћи, треба дати примјер осталим, шта ће им се десити, ако оду тамо ће не треба.

Кажем мојима: „Стријељајте десетог и двадес’тог у строју!“ ... и одем у кафану...

– И!? – истрчао се Владо.

– Увече ми рекоше, да су десети и двадес’ти у строју била два рођена брата, Кнежевића, ха, ха, ха...

– Ха, ха, ха... бог те јебо! Ха, ха, ха...

– Него... да се вратимо на стријељане четникуше, стићи ће вијест о њима и до врховног команданта. Зато не би било лоше, да ови твоји са терена напишу њихова имена.

– Их, мислио сам ја на то, имам све записано и то куцаћом машином, све по срезовима. Понеће, уз име, има и објашњење – похвалио се Владо.

– Имаш списак!? Е, стварно си сила! Дену да видим! – затражио је Мизара.

– Ево ти, па читај! – извадио је Владо лист папира, из цепа на прсима.

Билећки срез

Мијановић Јела, Вукоје Драгица, Суцум Ката, Бошњак Илинка, Биберцић Стана, Биберцић Васа.

Требињски срез

Стијачић Петрана, Бабић Стоја, Мијановић Петра, Гудељ Мила, Вукаловић Драга, Вучковић Анђа, Џоцо Ружица, Путица Коса, Бубало Анка, Булајић Љубица, Пицула Анка.

Невесињски срез

Вучковић Милева, Тепурић Стана, Чупковић Наталија, Жедијар Стојанка, Ђерић Крстиња, Марић Милица (Милица је била трудна, марта 1942, зато што је била рођена

сестра озлоглашеног Петра Самарџића), Шаренац Јованка, Шаренац Стана (последње двије убијене су у својој кући од бомбе коју су убацили моји људи 20. 02.1942).

Штолачки срез

Беловић Софија,

Гаџачки срез

Мучибабић Јела (у потиљак јој је из пиштоља пуцала једна дивна партизанка, Љубица Ивковић, и тешко је ранила, али је дотучена крампом), Гузина Лепосава (другарица Љубица Ивковић је и њу тешко ранила, али је кучка некако преживјела), Грубачић Даринка, Вишњевац Сава, Зеленовић Тонка, Милинковић Миољка, Николић Стана, Николић Јована, Думнић Божана, Илић Аница, Тодоровић Риста.

Коњички срез

Лакатош Сузана.

– Часна комунистичка ријеч, друже Владо, одрадили сте посао не може боље. И ми смо са Јужнохерцеговачким одредом ваљано почистили терен, али ово са женама је, морам ти признати...

– Ја, ето...

У пола реченице, Влада је прекинуо један од двојице партизана, обучен у свакодневну сеоску робу са качкетом украшеним црвеном звијездом петокраком:

– Друже Мизара, ову двојицу смо зауставили доље на цести, кажу да имају поруку за тебе! – рапортирао је.

– Овај бркати придошлица има и фото-апарат са собом.

– Охо-хо, лијепо изгледају. Види ођела, види шемшира, права господа – започео је Мизара спрдање.

– Овај... ми смо... послао нас је... – почео је да објашњава трговац Петковић.

– Друзе Владо, чујеш како замуцкују и околише, вла богу шта нам то имају рећи?

– Ја сам Душан Бокоњић, требињски фотограф, а ово је Владо Петковић, трговац. Он је унук чувеног војводе Луке Петковића, јунака из устанка против Турака 1875. године...

– Унук војводе, чух ли ја то добро, јађо мој? Лијепо звање, војвода, нема шта.

– Овај... Послао нас је талијански командант Пињатели да вам кажемо...

– А што баш вас двојицу, да ми је знати? – Да није зато, што је овоме твоме компањону ђед, ни маће ни више, него војвода – направио је Мизара наиван изглед лица.

– Па синови су нам затворени код Талијана, они су... је ли, ваши симпатизери...

– Ха, ха, ха... Чујеш ли ово, мој друже Владо, њихови синови, наши симпатизери, лијепа прича. Да чујем даље, ха, ха, ха... – задовољно се нацерио Мизара.

– Овај... Талијани су нам обећали слободу за синове, ако вам пренесемо њихову поруку – почео је да објашњава фотограф, наслућујући да би враг мога однијети шалу.

– Ма шта нам наприча, весо бијо! – нескривено је уживао Мизара.

– Талијански командант Пињатели вам предлаже примирје у вези транспорта и конвоја... да не нападате једни друге... – издекламовао је трговац Петковић.

– Да не нападамо једни друге, ха, ха, ха... па ми, колико ја знам, а понешто и знам, ха, ха, ха... и немамо конвоје нити се возикамо по туђој окупираној територији, него их имају они, Талијани, али су им сваког дана све краћи и краћи, ха, ха, ха... – смијао се Мизара, а онда се нагло уозбиљио и погледао двојицу већ добро испрепаданих људи опасним погледом. – Слушајте вас двојица, прича вам је скроз шупља, нисте ви никакви преговарачи, него сте обичне шпијунчине! Послати сте да извидите, гдје смо, колико нас има, каквим наоружањем располажемо... Чим сам вас видијо, било ми је јасно, ко дан!

– И мени – убацио се Владо и припријетио кажипрстом – Боље вам је да одмах све признате!

– Није... овај... друже Владо, кунемо се Богом и светим...

– Куш, ту заклетву објесите мачку о реп, права заклетва је она коју положи савјестан и одан комуниста пред својом Партијом. Кад ишћерамо непријатеља и побијемо домаћу багру, прво што ћемо урадити биће рушење цркава, а попови ће висити објешени за браде. Је ли тако, друже Владо? – ражестио се Мизара.

– Јес', ево ја ћу први, својом руком, приждит огањ на олтару и објесит главног мантијаша! – избегио се Владо.

– Чули сте га! Тако говори прави комуниста и родољуб! Стидите се, талијанске слуге, дошли сте да нас шпијунирате за кило макарона! Зајебали сте се, петоколониши, и то грдно! – потпуно се разгоропадио Мизара.

– Друже Мизара, можете се распитати о нама, нисмо ми такви људи... – покушао је Душан, већ на ивици панике.

– Марш! А што си понијо апарат за сликавање? Да сликаш Требишњицу, је ли!?

– Ма, мислио сам све најбоље... ето, да по жељи сликам Тебе и... Влада и остале, лијепо је имати фотографије... за успомену... А ја бих то... онако, другарски... Наши синови су тек завршили гимназију и... – посртао је фотограф.

– Па што нису изашли из града, ко што сте ви дошли? Дај 'вамо, да видим тај апарат! – пружио је руку брка-ти партизан.

– Ево, друже...

– Хм, како ово ради? – заинтересовао се Мизара.

– Кроз овај прозорчић гледаш, а овај точак окрећеш док слика не буде јасна... овако... и онда окинеш, притиском на ово дугме! – са пробуђеном надом трудио се фотограф да објасни.

– Де, ти мени извади... оно изнутра!... – надмоћно је заповиједио Мизара.

– Филм?

– Ја, да видим шпијунажу, шта си све до сада усlikо?

– Не могу то, филм ће се освијетлити и оштетити – унезгодио се Душан.

– Чули га ти, Владо, што збори. Плаши се да ћемо виђет шта је то слико за Талијане.

– Ама, није тако... – очајавао је фотограф.

– Мучи! – ућуткао га је Мизара.

– А, које ти је марке, овај апарат? – јавио се на крају и Владо уз лукав поглед.

– „Лаика“... најбоља марка на свијету, могу вам га и поклонити, него треба имати лабораторију за израду фотографија – одговорио је снисходљиво фотограф, покушавајући да се извуче.

– Фала ти лијепа, на понуди! Имамо ми наше парти-

занске апарате и лабра... лаба... торије. А у чијој је фабрици направљен тај апарат? – опет је приупитао Владо.

– То, друже Владо, та ти је добра! – одушевио се Мизара.

– Овај... у Њемачкој...

– Опа! Ту сам те чеко! – ускликнуо је Владо – Њемачки апарат, велиш? Све си ми реко, душе ми, не требаш зборит више ни једну! Све нам је јасно! Је ли тако, друже Мизара?

– Тако је, друже Владо! Добро си их навуко. Ено и Мира Попаре, пред кућом! Зовите га, он је студент права, па да овај циркус завршимо пријеким суђењем!

Миро Попара, слабашни анемични момчић урокљивог погледа, који је стријељања и дешавања на Радачком Бријегу у Љубомиру, у извјештају Врховној команди, назвао народним весељем, са задовољством се укључио у судски процес. Уосталом, за њега, будућег правника и судију, ту и није било неког нарочитог посла, јер је све било јасно, ко дан!

***

Мићо и Димитрије су повели двојицу везаних људи према Требишњици. У руци су држали тољаге, пребојене усиреном крвљу. Овдје је, као и у већини дотадашњих случајева које су њих двојица „радили“, било грехота трошити метке.

Одједном, са стране, несигурно им је пришао непознат сувоњав човјек, у градској роби.

– Чеговић си, друже? – упитао га је Димитрије – Нешто те раније овђе нијесам гледо.

– Ја сам професор Јован Милидраговић. Тек сам

стигао. Тај фотограф ме је дебело задужио, па бих желео да му поред вас и ја лупим један печат са цетињске портирнице!

– Ооо! – пријатно се изненадио Мићо, а онда са одобравањем додао – Ето, одмах ту иза зида, имаш zgodну ћускију.

О АУТОРУ

Драган Р. Ковач је рођен 1956. године у Коњицу.

Основну школу и Гимназију похађао је у Требињу. Медицински факултет, специјализацију из ургентне медицине и постдипломске студије завршио је у Сарајеву. На Медицинском факултету у Београду докторирао је 1990. године.

Радио је у Служби за хитну медицинску помоћ у Требињу. У пензији је од априла 2021. године.

До сада је објавио четири романа: *Дневник несна*, *Писмо њаји*, *Пољажени шеснаменџи* и *Исјовијести доктора Рунда*, три збирке приповиједака: *Изложба клиничких слика*, *Еџиџаф* и *Преџисане џриче*, једну збирку сабраних приповиједака: *Кафа џод џлаџанима*, као и двије драме.

Коаутор је два универзитетска уџбеника за студенте ликовних академија: *Анаџомско црџање I и II*.

Добитник је *Злаџне значке Кулџурно-џросвјеџне заједнице Србије* за 2018. годину.

e-mail: dkabinet@gmail.com